

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
ORTADOĞU VE İSLAM ÜLKELERİ ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
ORTADOĞU SİYASİ TARİHİ VE ULUSLARARASI İLİŞKİLERİ
ANABİLİM DALI

**SURİYE'DE MİLLİYETÇİLİĞİN
DOĞUŞU VE ULEMANIN BUNA BAKIŞI**

Yüksek Lisans Tezi

KHALİL JADO

İstanbul, 2019

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
ORTADOĞU VE İSLAM ÜLKELERİ ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
ORTADOĞU SİYASİ TARİHİ VE ULUSLARARASI İLİŞKİLERİ
ANABİLİM DALI

**SURİYE'DE MİLLİYETÇİLİĞİN
DÜŞÜNCE VE ULEMA**

Yüksek Lisans Tezi

KHALİL JADO

Danışman: Doç.Dr. ALİ ERKEN

İstanbul, 2019

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
ORTADOĞU VE İSLAM ÜLKELERİ ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ

TEZ ONAYI

Enstitümüz Ortadoğu Siyasi Tarihi ve Uluslararası İlişkileri Anabilim Dalı Yüksek Lisans öğrencisi 506314902 no'lu Khalil JADO'nun hazırladığı **"Suriye'de Milliyetçiliğin Doğuşu Ve Ulemanın Buna Bakışı"** konulu yüksek lisans tezi ile ilgili tez savunması ve sözlü sınavı Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliği'nin 16. maddesi uyarınca 12.09.2019 tarihinde saat 11.00.. 'da yapılmış sorulan sorulara alınan cevaplar sonucunda adayın tezinin **kabulü**.....' ne OYBİRLİĞİ/OYÇOKLUĞUYLA karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYESİ	KANAATI	İMZA
Dr. Öğr. Üyesi Ali ERKEN	kabul	
Dr. Öğr. Üyesi Harun YILMAZ	kabul	
Doç. Dr. Özgür KAVAK	kabul	

Yukarıdaki jüri kararı Enstitü Yönetim Kurulu'nun 12.09.2019 tarih ve 2019/22-04 sayılı kararı ile onaylanmıştır.

Orta Doğu ve İslam Ülkeleri Araştırmaları
Enstitüsü Müdürü

Prof. Dr. İsmail Safa ÜSTÜN

-Tez Onayı 3 iş günü içinde ıslak imzalı 3 (üç) kopya halinde Enstitüye teslim edilmelidir.

ÖZET

Arap Milliyetçiliği kültürel bir hareket olarak başlamış olsa da 19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin zayıflamasına paralel olarak siyasi bir hüvviyet kazanmıştır. Milliyetçilik cereyanları Sultan II. Abdülhamid'in İslam birliği politikası döneminde zayıflamış ama sönmemiştir. En nihayet milliyetçilik fikri I. Dünya Savaşı ortalarında ayrılıkçı bir harekete dönüşmüştür. Bu çalışmada Arap Milliyetçiliğinin kökenleri, evreleri, Osmanlı yönetiminin buna nasıl tepki verdiği ve özellikle de Arap bölgesindeki bazı alimlerin bu fikir karşısında nasıl bir duruş sergilediği incelenmiştir. Bu doğrultuda Abdurrahman Kevakibi ve Tahir el-Cezairi gibi Arap milliyetçiliği ve Osmanlı muhalifi hem de Ebu'l Huda es-Sayyadi ve Esad eş-Şukayri gibi ihilafete bağlı ve milliyetçilik karşıtı bazı âlimlerden örnekler verilerek, yani yelpazenin iki ucundan nümuneler gösterilerek konu izah edilmeye çalışılmıştır.

Name and Surname : Khalil Jado
Field : Institute of Middle East and Islamic Countries Studies
Supervisor : Doç.Dr. Ali Erken
Degree Awarded and Date : Master - May 2019
Key Words : Arab nationalism, Syria, Ulema, İslamic Union

ABSTRACT

The rise of Arab nationalism in the middle of 18th century began as a cultural movement and quickly gained political momentum because of the weakness of Ottoman state. During the time of Sultan II. Abdülhamid nationalist tendencies calmed down but definitely did not finished at all. After the Second Constitution nationalist voices started to raise again. As Ottomans began to lose its political power the Arab people lost their trust on the Ottomans and began to demand autonomy or independence. The aim of this study is to search the roots of Arab nationalism and the Ottoman response. It examines the the role and attitudes of Syrian scholars during this period. In this respect, it

specifically looks at scholars who supported nationalist currents and those scholars who stood against them.

ÖNSÖZ

Arap milliyetçiliği üzerine birçok çalışma bulunmaktadır. Fakat bu çalışmanın konusunu oluşturan ‘Suriye ulemasının Arap milliyetçiliğine bakışı’ şimdiye kadar müstakil olarak ele alınmamıştır. Birçok çalışmada ulema kısmına değinilmesine rağmen ilk defa daha detaylı bir biçimde bu çalışmada ele alınmıştır. Bu araştırma ile Suriye’de büyük değişikliklerin ve inkılâpların yaşandığı bir dönemde ulema neredeydi ve ulemadan kimlerin bu değişikliklerde aktif rol aldığına ilişkin sorular incelenmiştir. Bu çalışma ile Suriye’de büyük değişikliklerin ve inkılâpların yaşandığı bir dönemde ulemanın etkileri anlatılmaya çalışılmıştır. Bu çalışmanın yürütülmesinde görüşleri ile katkıda bulunan değerli hocam Doç.Dr. Ali Erken’e ve Çalışmam esnasında hep yanımda olan annem ve eşime yine desteğini esirgemeyen Cezayirli arkadaşım Jaferi Abdullah’a çok teşekkür eder, çalışmanın tüm ilgililere yararlı olmasını dilerim.

Khalil JADO

İstanbul, 2019

İÇİNDEKİLER

GİRİŞ

BİRİNCİ BÖLÜM: MİLLİYETÇİLİK YAKLAŞIMLARI VE ARAP MİLLİYETÇİLİĞİ

1.1. Bir İdeoloji Olarak Milliyetçilik	7
1.2. Arap Milliyetçiliği.....	14

İKİNCİ BÖLÜM: ARAP MİLLİYETÇİLİĞİNİN DOĞUŞU VE GELİŞİMİNE ETKİ EDEN FAKTÖRLER

2.1. Osmanlı İdaresinde Suriye	21
2.2. Napolyon'un Mısırı İşgali.....	23
2.3. Kavalalı Mehmet Ali Paşa Yönetiminin Arap Milliyetçiliğine etkisi.....	26
2.4. Tahtavi'nin Eğitim Faaliyetleri ve Misyonerlik.....	29
2.5. Modernist Yaklaşımlar(Afgani, Abduh ve Reşid Rıza)	35
2.6. Vehhabilik.....	44
2.7. Milliyetçi Arap Cemiyetleri.....	47
2.7.1. II. Meşrutiyetten Önce Kurulan Gizli Cemiyetler.....	47
2.7.2. II. Meşrutiyetten Sonra Kurulan Resmi Arap Cemiyetleri.....	49
2.7.3. II. Meşrutiyetten Sonra Kurulan Gizli Cemiyetler.....	53
2.8. İttihat ve Terakkinin Türkçü politikaları.....	57
2.9. Şerif Hüseyin İsyanı (1916) ve Yol Ayrımı.....	61

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM:SURİYE ULEMASININ ARAP MİLLİYETÇİLİĞİNE BAKIŞI

3.1. Osmanlı Karşıtı Ulema.....	64
3.1.1.Abdurrahman Kevâkibî (1854-1902).....	66
3.1.2.Şeyh Tahir el-Cezâirî (1852-1920).....	74
3.2.Osmanlı Yanlısı Ulema.....	78
3.2.1.Ebû'l-Hüdâ Es-Sayyadî (1850-1909).....	78
3.2.2.Şeyh Esad Eş-Şukayrî (1860-1940).....	85
4. SONUÇ.....	88
KAYNAKÇA.....	92

İsim ve Soyadı : Khalil Jado
Anabilim Dalı : Ortadoğu Siyasi Tarihi ve Uluslararası İlişkileri
Tez Danışmanı :Doç.Dr. Ali Erken
Tez Türü ve Tarihi : Yüksek Lisans - Mayıs 2019
Anahtar Kelimeler : Arap Milliyetçiliği, Suriye, Ulema, İttihatı İslam

KISALTMALAR

a.g.e. : Adı geçen eser
a.g.m. : Adı geçen makale
Bkz. : Bakınız
C : Cilt
ev : Çeviren
Ünv. : Üniversite
İTC : İttihat ve Terakki Cemiyeti
SDB : Sosyal Bilimler Dergisi
TTK : Türk Tarih Kurum

GİRİŞ

Osmanlı Devleti kısa zamanda yayılarak bünyesine pek çok milleti almış, bu farklı milletleri kendine has “millet sistemi” adı verilen bir sistem içerisinde tasnif etmiştir. Fakat bu sistem özellikle 1789 senesi sonrasında ortaya çıkan milliyetçilik akımı karşısında çözülmeye başlamış ve işlevselliğini yitirmiştir. Osmanlı devletinin içine aldığı bu farklı din, ırk ve kültürlerden müteşekkil milletler devletin yükselişinde çok mühim başarılarla imza atmışlar, ancak devletin zaafa düştüğü ve gerilediği dönemlerde inhitatın da en mühim âmili olmuşlardır. Osmanlı Devleti’nden ayrılan milletlerden biri de Araplardır. Millet sistemine göre birinci sınıf vatandaş olan ve Hz. Peygamber (sav) ile aynı soydan geldikleri için Osmanlılar tarafından “Kavm-i Necip” olarak adlandırılan Araplar, Yavuz Sultan Selim’in Halife olarak Haremeyn-i Şerifeyn’i idare altına alması sonucunda Osmanlı Devleti’nin tebaiyetine girmişlerdir. Bu birliktelik yaklaşık 400 yıl devam etmiştir. Aslında Türkler ve Araplar, Abbasiler döneminden itibaren bir arada yaşamış olup bin yıllık bir müşterek tarihe sahiptirler. Fakat 19. Yüzyılın başlarında bütün diğer milletler gibi Araplar da milliyetçilik akımından etkilenme sürecine girmişlerdir. Başlangıçta bu süreç yavaş cereyan etmiş olsa da Osmanlı Devleti’nin son döneminde gayet derecede hızlanmışır. Neticede belli bir kıvama gelen bu süreç, bağımsız bir Arap krallığı hayali kuran Mekke Şerifi Hüseyin tarafından bir fırsata dönüştürülmüştür. Şerif Hüseyin, İngilizlerin büyük desteğini alarak 1916 yılında bağlı olduğu devlete isyan etmiş ve isyan sonucunda iki kardeş millet birbirinden ayrılmıştır. Fakat Şerif Hüseyin de hayal ettiği bağımsız krallığı hiçbir zaman kuramamıştır.

Alanyazın incelendiğinde Arap milliyetçiliği üzerine önemli eserler bulunmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu’nda Arapların ve Türklerin 400 yıllık ilişkilerini ve Araplarda Osmanlı yönetimi karşısı fikirlerin oluşum sebeplerini konu alan bir çalışma örneği olarak Suriyeli Dürzî yazar Zeine N. Zeine’nin “Türk-Arap İlişkileri ve Arap Milliyetçiliğinin Doğuşu” adlı eseri dikkat çekmektedir. Bu çalışmada gizli teşkilatlar, misyonerler, İttihat ve Terakki ve Arap milliyetçileri hakkında ilginç ve günümüzü aydınlatacak pek çok ayrıntıya yer verildiği görülmektedir. Zekeriya Kurşun’un “Yol Ayrımında Türk-Arap İlişkileri” adlı eserinde, Arap milliyetçiliğinin doğuşu ile II. Abdülhamid dönemindeki durumunu ve II. Abdülhamid’in tutumunu ele

alınmıştır. Kurşun'un kitabın ikinci bölümünde ise II. Meşrutiyetin ilanından sonra Arap milliyetçiliğine etki eden olayların değerlendirilmesi yapılıyor ve İttihat ve Terakki'nin Araplara karşı tutumu inceleniyor. Son bölümde ise Arap milliyetçilerinin cemiyetler vasıtası ile teşkilatlanmalarını ve bu teşkilatlanmaların önemi ve Araplar üzerindeki tesiri ele alınmaktadır. Hasan Kayalı'nın "Jön Türkler ve Araplar" eseri yine önemli kaynaklardan biridir. Kayalı bu çalışmasında Arapların yaşadığı Osmanlı topraklarında, Osmanlı idarecilerinin ne tür politikalar izlediğini araştırıyor; Arap milliyetçiliğinin doğuşunu ve gelişmesini II. Meşrutiyetin İstanbul'da ve diğer vilayetlerde getirdiği yenilikleri, İttihat ve Terakki'nin politikasını, Şerif Hüseyin'in Hicazdaki ayaklanmasını, İtalyanların Trablusgarp'ı işgalini ve Siyonistlerin Filistin'e göçünü kısacası hem Arapları hem de Türkleri ilgilendiren konuları ele almıştır.

Çalışmada birçok Arapça eserden de istifade edilmiştir. Bunlardan biri George Antonious'un "el-Yakazatül Arabiye" adlı eseridir. Bu çalışmanın en önemli özelliği ise bu konu hakkında yazılan ilk eser olmasıdır. Antonious, Arap milliyetçiliğinin ilk yıllarını ve ilk kıpırdanmalarını, önündeki engelleri anlatmakta ve birtakım tahliller yaparak meseleyi tarihi bir şekilde sunmaktadır. Yine Arapça kaynaklardan Albert Hourani'nin "el-Fikir el-Arabî fi Asır en-Nahda" adlı eserinde, Hourani çok fazla yorumlara girmeden 19. yüzyıldan II. Dünya Savaşına kadar olan Arap siyasi düşüncesini ele almaktadır. Bunları anlatmadan öncede kısaca Arap milliyetçiliğinin ilk başladığı dönemleri aktarmaktadır. Ali Bilgenoğlu'nun Arap milliyetçi cemiyetlerini detaylı bir şekilde konu edinen "Osmanlı Devleti'nde Arap Milliyetçi Cemiyetleri" adlı çalışması bir diğer çalışma örneği olarak karşımıza çıkmaktadır. Arap cemiyetlerinden bahseden bir başka kaynak ise Arapça telif edilen Halit Dibyan'ın "Hicri 14. Yüzyılda Arap Milliyetçi Cemiyetleri'nin İslam ve Müslümanlara Bakışı" adlı eseri de kaynaklar arasındadır. Bu çalışmada detaylı bir şekilde Arap milliyetçi cemiyetleri ele alınmıştır ve Arap milliyetçiliğinin oluşumunda etkisi olan şahsiyetlerin birçoğunun biyografisine de yer verilmiştir.

Çalışmanın üçüncü bölümünde üzerinde durulan Şahsiyetlerden Abdurrahman el-Kevakibî'nin "Ummu'l Kura" ve "Tabai-ül İstibdad ve Masari'ül El-İstibad" adlı eserlerinden ve bunları derleyen ve yayımlayan Halep'li Araştırmacı Cemal Tahhan'ın yazı ve makalelerinden istifade edilmiştir. Şeyh Tahir el-Cezairî ile ilgili Türkçe kaynaklarda pek fazla bir çalışma olmadığından genellikle talebeleri ve yakın çevresi

tarafından Arapça kaleme alınan onun hayatını ve eserlerini anlatan biyografi türü eserlerden istifade edilmiştir. Bunlardan en ehemmiyetlisi talebesi Said Al-Bani'nin yazdığı ‘‘Tenvir El-Basir Bi’Siyreti Şeyh Tahir’’adlı eserdir. Halepli Rufâî Şeyhi Ebû'l-Hüdâ Es-Sayyadî ile ilgili çalışmalar ise hem kendi yazdığı tercüme-i hâli hem de hakkında yazılan kitapları bir çalışmada toplayan Hasan Semahies-süveydan'nın‘‘Ebû'l-Hüdâ Es-Sayyadî Fi Asari Muasirih’’ adlı eseridir. Çalışmada kaynakların en az olduğu şahsiyet ise Meclis-i Mebusan da iki dönem milletvekilliği, daha sonra IV. Ordu Müftülüğünü yapmış olan Esad eş-Şukayrî hakkında ulaşılan kaynaklar olmuştur. Bu noktada ulaşılan en ciddi kaynak ise Arapça telif edilmiş olan ve bir bölümünde eş-Şukayrî'den bahseden Adil Mennan'ın‘‘A'lamü Filistin Fi Evahiri'l Ahdi'l Osmanî 1800-1918’’eseri olmuştur.

Arap milliyetçiliği üzerinde birçok çalışmanın yapıldığı, ciddi boyutlarda bir literatür oluşmuştur. Bunun nedeni ise uluslararası ilişkilerde geçmişteki tarihi münasebetlerin çok büyük etkisinin olmasıdır. Hatta bugün bile pek çok devletin birbirleriyle olan ilişkilerinde geçmişteki münasebetler büyük rol oynamaktadır. Bunun için eski ilişkilerin ilmi esaslara dayanarak incelenmesi çok mühim bir meseledir. Bugün Türkiye, hemen yanı başında olan bazı devletler ile coğrafi yakınlığı bulunmasına rağmen çok büyük bir ruhi uzaklık yaşamaktadır. Geçmişteki kadar olmasa da komşu bazı Arap devletleri ile de bugün birtakım sorunlar mevcuttur.

Bu araştırmanın amacı ‘Suriye’de büyük değişiklikler ve inkılâplar yaşandığı bir dönemde ulema neredeydi? ve ulemadan kimler bu değişikliklerde aktif rol aldı?’ sorularına cevap bulmaktır. Literatürde Arap milliyetçiliği konusunda bir hayli çalışma yapılmış, ancak şimdiye kadar özellikle Suriye ulemasının bu meseleye bakışına neredeyse hiç temas edilmemiştir. Bu eksiklik, böyle bir araştırmanın yapılmasının önemli bir âmili olmuştur. Osmanlı sonrası Arap milliyetçiliği mevzusu ise, müstakil ve sınırları çok geniş birmübahase sahası olması hasebiyle bu çalışmanın haricinde tutulmuştur. Malumdur ki, Arap toplumu üzerinde alimlerin etkisi inkâr edilmeyecek derecede önemlidir. Nitekim milliyetçilik fikrinin halka sirayet etmesinde bazı âlimlerin mühim rolü olmuştur. Bakıldığında bu âlimlerin genellikle reformist olduğu görülmektedir. Aynı şekilde bu fikrin menfi boyutlara ulaşmaması, ümmet fikrinin ve dini hislerle kardeşlik düşüncesinin devam etmesinde de alimlerin etkin olduğunu ifade edebiliriz.

Bu çalışma giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümü üç alt başlıktan oluşmakta olup birinci başlıkta milliyetçilik düşüncesi teorik olarak ele alınmış ve bu düşüncenin tarihi gelişim süreci anlatılmıştır. İkinci alt başlıkta Arap milliyetçiliğinin buradaki yeri incelenmiş, son başlıkta ise tarih boyunca farklı kültür ve medeniyetlere ev sahipliği yapan Suriye'nin Osmanlı dönemindeki idari yapısı ele alınmıştır.

Çalışmanın ikinci bölümde Suriye'de Arap milliyetçiliğinin doğuşu ve gelişiminde rol oynayan faktörlerden Napolyon'un Mısır'ı işgali, Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın Mısır ve Suriye'de yönetiminin Arap milliyetçiliğine etkisi, Tahtavi'nin eğitim faaliyetleri, Misyonerlik faaliyetleri, İslâm modernizmi (Afgani, Abduh ve Reşid Rıza örneğinde), Vehhabilik, Arap dili ve edebiyatındaki canlanmanın Arap milliyetçiliğine etkisi, milliyetçi Arap cemiyetleri, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Türkçü politikaları, Cemal Paşa'nın Şam'da 4. Ordu komutanı iken Araplara karşı takındığı tavır ve Şerif Hüseyin isyanı gibi konular işlenmiştir.

Çalışmanın üçüncü bölümünde, Suriye ulemasının milliyetçilik hareketine karşı bakış açısı irdelenmiş, milliyetçilik fikrine destek veren ve bu fikre karşı çıkan âlimler belirtilmiştir. Bu bağlamda milliyetçilik fikrine destek veren Abdurrahman el-Kevakibî ve Tahir Cezairî ile bu fikre şiddetle karşı çıkan Ebü'l-Huda es-Sayyadî ve Esad eş-Şukayrî örnek olarak verilmiştir.

Bu konuda Suriye ulemasının tamamının düşüncesinden bahsetmek mümkün olmadığından örnek olarak sadece iki zıt kutupta yer alan dört âlim üzerinde durulmuştur. Bu dört şahsiyetin özellikle seçilmiş olması, o dönemde hadiselerin bizzat içinde yer almaları, meşhur olmaları sebebiyle o dönemde bunlardan çokça bahsedilmiş olunması ve fikir bakımından iki ayrı uçta yer almalarıdır. Mesela Abdurrahman Kevakibî, Hilafetin Türkler'den Araplara geçmesini ilk kez savunan ve bunu hem gazetelerde hem de yazdığı Ummu'l-Kurâ adlı kitabında ortaya atan ilk şahsiyetlerden biridir. Ayrıca yazdığı "Taba'iu'l-İstibdad" adlı eserinde isim vermese de Sultan II. Abdülhamidi müstebit olarak tanımlamış ve onu şiddetle eleştirmiştir. Her ne kadar Türkiye'de tanınmasa da Arap dünyasının da özellikle Suriye de hakkında bir çok araştırma yapılmış hatta ders müfredatında bile kitaplarından bazı parçalar okutulmuştur.

Tahir el-Cezairî'nin intihap edilmesinin sebebi ise, çevresine etki edebilen ve o dönemde Şam'ın en bariz simalarından biri olmasıdır. Her ne kadar kendi telif ettiği

kitaplar siyasi bir içeriğe sahip olmasa da talebelerinin Cezairî hakkında yazdığı kitaplarda onun hayatının belli bir döneminden sonra Osmanlı Muarızı olduğu görülmektedir. Buna en iyi örnek ise Yakın talebesi Said Al-Bani'nin “Tenvir El-Basir Bi Siyreti Şeyh Tahir” adlı eseri ve yine uzun yıllar derslerini takip etmiş olan talebesi Muhammed Kürd Ali'nin “Kunûzu'l-Ecdâd” ve “Müzakkirat” adlı eserleridir.

Diğer cenahtan da Sultan II. Abdülhamid ve Hilafetin en hararetli savunucusu Ebü'l Huda es-Sayyadî özellikle “Da'i'r-Reşâd Li Sebili'l İttihad ve'l İnkıyâd” ve “En-Nefatu'n-Nebeviye fi Hidmeti'l Hilafeti'l Hamidiyyeti'l Osmani”. Adlı iki eserinde Osmanlı hilafetini savunmuş yazı ve eylemlerinde ayrılıkçı Arap milliyetçiliğine şiddetle karşı çıkmıştır. Ayrıca hayatının sonuna kadar Osmanlı taraftarı olmuş, hatta devletin dağılmasından sonra bile gazetelerde Osmanlı'yı savunan makaleler yazmış olan Şeyh Esad eş-Şukayrî de örnek olarak incelenmiştir. eş-Şukayrî hakkında yazılan özellikle Adil Menna, “A'lamü Filistin fi Evahiri'l Ahdi'l Osmani 1800-1918” Adlı eserinde ömrünün sonuna kadar Osmanlı yanlısı olarak kaldığı söylenmiştir. Her ne kadar Türkiye de ki araştırmalarda eş-Şukayrî'den çok fazla bahsedilmese de Arap dünyasında özellikle İttihat ve Terakki muhalifi yazarlar onu 4. Ordu kumandanı Cemal paşa'nın dalkavuşu olduğu ve Cemal Paşa'nın yaptığı idamlarda onun da önemli rolü olduğunu iddia eder. Hem es-Sayyadî hem de eş-Şukayrî her zaman Osmanlıyı savunma gayreti içerisinde olmuş ve hayatlarını hep bu minval üzerine geçirmişlerdir fakat bir fark var ki es-Sayyadî Sultan II. Abdülhamid yanlısı olmuş eş-Şukayrî II. Abdülhamid karşıtı olup İttihat ve Terakki taraftarı olmuştur.

Yukarda zikredilen bu dört şahsiyet hakkında Türkiye de bazı çalışmalar olmuşsa da çok fazla araştırmalar yapılmamıştır Cezairi daha çok ilmi bir şahsiyet olduğu için Türkiye de yapılan araştırmalar onun ilmi eserleri hakkında olmuştur mesela: Sacit Ekerim'in “Tahir El-Cezairî ve Tevcihu'n Nazar İsmli Eseri Çerçevesinde Hadisçiliği” tezi buna bir örnektir. Muharrem Varol'un es-Sayyadî hakkına tezi ise onun siyasi hayatı, eserleri ve o döneme etkisi hakkındadır. “II.Abdülhamid'in Danışmanı Ebü'l Hüda Es-Sayyadî'nin Hayatı, Eserleri ve Tesirleri” gibi bazı akademik çalışmalar olmuştur.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. Bir İdeoloji Olarak Milliyetçilik

Günümüz milliyetçiliğinin beşşibilindiğı gibi Batı Avrupa'dır. 18. yüzyıl sonlarında meydana çıkmış olan bu ideoloji hali hazırdaki ulus devlet sistemini meydana getirmiştir. Bu akımın tesiriyle dünya haritasında özellikle 19. ve 20. yüzyıllarda bir dizi değışiklikler yaşanmıştır. Hanedanabağılı imparatorlukların parçalanıp dağılması ve bu dağılmalardan meydana çıkan ulus devletler ve yenedünya düzeni milliyetçilik çağının bir sonucu olmuştur. Yayılan milliyetçilik fikri ve bunun bir neticesi olarak meydana çıkan ulus devlet modeli dünyanın birçok bölgesinde etkisini devam ettirip günümüze kadar hâkim ve yaygın olan devlet biçiminidevam ettirmektedir¹. Fransız Devrimi sonrasında ortaya çıkan ve güçlü bir şekilde yayılan milliyetçilik, modern dönemlerin ehemmiyetli ideolojilerinin başında gelir. Milliyetçilik, gerek dünya haritasındaki yaptığı etki gerekse çeşitli hadiseler vasıtası ile günümüze kadar ulaşabilen uzun soluklu bir yapı olarak siyasi tarihin akışını değıştiren fikir akımları arasında yer almaktadır². Milliyetçilik üzerinde çok yazılmış ve çizilmiş ve kafa yorulmuş olmasına rağmen şimdiye kadar tam net bir tanım yapılamamıştır; en yakın tanımsa “**bir millete ait olma bilinci**” olarak görülmüştür. Milliyetçilik, birçok araştırmacı tarafından değışik yöntemlerle incelenmiş, farklı perspektiflerden ele alınmış ve ne zaman ve nerede ortaya çıktığı ile ilgili müteaddit teoriler ileri sürülmüştür. Tanınmış Ortadoğı tarihçisi Bernard Lewis, yaptığı tanımda oldukça belirgindir; Lewis'e göre millet, “*müşterek bir dile, ataya, tarihe ve kadere iman vesilesi ile bir arada tutulan bir insan grubudur. Mecburi olmamakla beraber bu insanlar genellikle kendi toprakları üzerinde ikamet eder ve genel anlamdabağımsız devlet sahibidir, eğer böyle değılse müşterekolarak kendi istiklal vebağımsızlıkları için*

---

¹ Melih Çoban, “Milliyetçilik Teorileri”, **Türk Yurdu Dergisi**, Sayı: 295, (Mart 2012), ss. 345-351.

² Ali Bilgenoğlu, **Osmanlı Devleti'nde Arap Milliyetçi Cemiyetleri**, Antalya: Yeniden Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Yayınları, 2007, s. 9.

gayret sarfederler.” Her ne kadar bu tanımla Lewis kültüre bir kıymet verse de bu tanımla kültürel yakınlıktan daha fazla bir şeyler içerir³.

Milliyetçilik kavramında en çok irdelenen konular ise, Millet oluşumunun dayanaklarının nelerdir? Milliyetçilik her zaman var olan bir unsur mudur? Yoksa belli şartların neticesinde meydana çıkmış olduğudur⁴ gibi sorular etrafında dönmektedir. Milliyetçiliğin nasıl ortaya çıktığının ve ne şekilde geliştiğinin teorilerini tasnif edilecek olursa, bunlar üç’e ayrılmaktadır; öncelikle milliyetçiliği asıllardır doğal olarak mevcut oluşumlar olarak ele alan ilkselci yaklaşım ve bunun aksini iddia eden ve milliyetçiliğin modern çağın bir ürünü olduğunu belirten araçsalcı veya inşacı yaklaşım bir de her ikisi ortasında bir orta yol bulmaya çalışan etno-sembolcü yaklaşımlar şeklinde ifade edilebilir.

İlkselci yaklaşımın temsilcileri, milli kimliğin fitri bir şekilde ekonomik ve sosyal olaylardan bağımsız bir surette oluştuğunu ve kimliğin doğuştan var olduğunu dolayısıyla sonradan gelen faktörlerin bunun oluşumunda hiçbir rolünün olmadığını savunurlar. Bu yaklaşımın önde gelen ismi **Clifford Geertz**, kültürün önemine vurgu yapar. Kimliği oluşturan ve bütün toplumlarda var olan ilksel bağılıklar olan kan, ırk, dil, inanç, bölge ve bunun gibi unsurlara dayandırır⁵. Ona göre, millet olmanın en esaslı şartı ilksel bağlardır. Bu nevi bağların, modern toplumlarda siyasal üstünlükte ve milli birliği sağlamakta en önemli amildir.

İlkselci yaklaşımın bir başka bakış açısı sosyo-biyolojik yaklaşımdır. Bu görüşün cevap bulmaya çalıştığı temel soru hangi tür içgüdülerin, grup içi ve grup dışı oluşumlara katkıda rol oynadığıdır. Biyolojik yaklaşım, etnik hislerin aslının insan içinde olan insiyak ve genlerde bulmaya çalışan bir yaklaşımdır. Genetik farklılık, dostluk ve düşmanlık için anahtar bir etmen olarak görülür, Diller ve kültürel semboller, insanların potansiyel dostlar veya potansiyel düşmanlar olarak kolayca tasnif

---

³Bernard Lewis, *el-Heviyyat el- Müta’adidi’de liş- Şarkil Avsat*, (çev.), H.Bahri, Şam: Darü’l Yanabii, 2006. s.125.

⁴ Çoban, a.g.m., s. 345.

⁵ Clifford Geertz, *The Interpretation of Cultures*, New York: Basic Books, 1973, s. 259.

edilmelerini sağlayan araçlar olarak görülür⁶. Kültürel rabitalar vasıtasıyla fertler kendilerine yakın olan insanları belirlerler⁷.

Bu teorinin en büyük savunucusu ise **Van den Berghe**'dir⁸. Etnisiteyi ve milleti sosyo-biyolojik yöntemle ele alan Berghe, milliyetçiliği, hayat mücadelesini sürdürmek için eldeki kısıtlı imkanları kullanmak için verilen mücadele neticesinde meydana çıkmış bir vakıa olarak görür. Ona göre bu mücadele sürecinde en önemli faktörolan akrabalık ve akraba seçimi, etnik ve ırkçı duyguların biçimlenmesini sağlamaktadır⁹. Akraba seçimi, insanın fitratında var olan bir hakikattir. İnsan fitratı her zaman kendi neslinin çoğalmasını ister ve kendi akrabalarının ve genlerini paylaştığı insanların çokluğundan dayanak noktası bulur¹⁰. Bu nedenle cemaat şeklinde hareket ederler ve birbirlerine genetik olarak bağlı oldukları oranda bir diğerinin koşullara uyum sağlamaları beklenebilir. Akraba seçiminden anlatılmak istenen bu açıklamadır.

Bergehe, göre insanlar, kan bağı ile bağlı oldukları fertlere diğer insanlara nispeten kendilerine daha yakın hissederler. Dar dairedeki akrabalarını ise uzak dairedeki akrabalarından daha fazla kayırırlar. Yani her zaman kendine yakın daire'ye meyil eder. Bu davranış şuurulu bir biçimde olabileceği gibi, şuursuz ve ihtiyarsız bir şekilde de vuku bulabilir. Akraba seçimi her zaman bilinçli bir şekilde olmayı gerektirmez¹¹. Ona göre, etnisite ve ırk hayatta kalabilmek amacıyla kıt kaynakları kullanılmak uğruna verilen mücadelenin bir neticesidir. Bu rekabet sürecinde etkin bir rol oynayan akrabalık ve akraba seçimi, etnik ve ırksal duyguların biçimlenmesini sağlar¹². Günümüzde bu yaklaşımı benimseyenlerin yok denecek derece de az olmasıyla birlikte bu yaklaşımın bilim dünyasında savunucusu kalmamıştır, fakat yinede durum onların görüşlerinin milliyetçiler tarafından benimsenmediği anlamına gelmez¹³.

---

⁶ Yahya Kemal Taştan, "Etnisite Kuramları", **Düşünce Dünyasında Türkiz Dergisi**, Sayı: 6, 2011, s. 204.

⁷ Umut Özkırmı, **Milliyetçilik Kuramlar: Eleştirel Bir Bakış**, İstanbul: Sarmal Yay., 1999, ss. 89-90.

⁸ A.g.e, s. 83.

⁹ Pierre Van Den Berghe, **The Ethnic Phenomenon**, London: Praeger, 1994, s. 37.

¹⁰ Bunu teyit eden bir hadiste Hz. Muhammed "Evleniniz çoğalınız ben yarın Mahşerde sizin çokluğunuzla iftihar edeceğim demektedir" Bkz.: Acluni, *keşfü-l Hefaa*, Hadis no: 1021.

¹¹ Özkırmı, a.g.e., s. 36.

¹² Pierre Van Den Berghe, a.g.e., s. 97.

¹³ Abdulvahap Akıncı, "Milliyetçilik Kuramları", **C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi**, Cilt. 15,

İlkselci görüşün savunucularından birisi olan **Walker Connor**'a göre milliyet, aynı kökenden yani aynı atadan geldiğine inanan insanların bir araya gelmesinden ibarettir. Ona göre etnik bağlar, ulusal bağlardan daha kuvvetli ve daha bağlayıcıdır. Connor ulusu, eski çağlardan beri varlığını koruyan bir yapı olarak ele alır. Connor'a göre ulus-devletlerin tek bir ulus kavramını karşılamakta yetersiz olduğunu, dolayısıyla ulusların henüz oluşmadığını iddia eder. Buna delil olarak da gelişmiş Batı ülkelerinde de etnik çatışmaların ve sorunların günümüze kadar devam etmesini gösterir. Bunu da etnik gruba karşı olan sadakatin ulus-devlete olan sadakatin önüne geçtiğini göstererek izah etmektedir. Bu sorunların hem gelişmiş ülkelerde hem de az gelişmiş ülkelerde aynı olduğunu ileri sürmektedir.¹⁴. Onun için hali hazırda oluşmuş modern bir toplum yoktur.

Modernci yaklaşımın savunucuları, milliyetçiliğin sanayileşme ve beraberinde getirdiği modern hayat biçimi süreçleri içinde oluşmaya başladığını savunurlar¹⁵. Modernci yaklaşımın belki de en önemli ismi **Ernest Gellner**'dir. Gellner'e göre milliyet, fertlerin duygu, düşünce, çıkar ve dayanışma hissi ile bağlılık duyguları sonucu meydana çıkan neticede insanların gayret ve çabaları ile ortaya çıkan bir olgudur¹⁶. Gellner, milliyetçiliği sanayi devriminin doğal bir neticesi olduğunu ve sosyal değişimlere ve bu değişimlerin akabinde meydana gelen oluşumlara, eğitime ve kültüre bağlamaktadır. Gellner modern toplumun modern öncesi toplumlardan farklı olduğunu ileri sürüp modern öncesi toplumlarda sosyal statülerin doğuştan kazanıldığını ve sabit olduğunu söyler. Fakat Modern ve sanayileşmiş toplumda ise kültür, dil ve eğitim yoluyla bireyleri entegre etmek, modern toplumun bir muktezası olarak görülür. Bunu da tek yolu eğitim ve resmî dil siyaseti vasıtası ile devletin yapabileceğini ortaya koyar. Böylelikle birbirleri ile uyum içinde olan ve aynı kültürü benimseyen fertlerin yetişmesi sayesinde devlet de kendi milletini teşkil etmiş olur¹⁷.

Sayı. 1, (2014), s. 141.

¹⁴ Çoban, a.g.m., s.346.

¹⁵ Emre Gökçalp, "Milliyetçilik: Kuramsal Bir Değerlendirme", **A.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt. 7, Sayı. 1 (2007), ss. 279-298.

¹⁶ Ernest Gellner, **Nations and Nationalism**, London: Blackwell Publishers, 1983, s. 19.

¹⁷ A.g.e., s. 24.

Gellner'e göre milliyetçiliğin sırrı yüksek bir kültür oluşturulup tüm topluma yayılmasıyla meydana gelir ve bu ancak devlet vasıtası ile olur¹⁸. Devlet olmadan ulus eksik kalacaktır bunların ikisi birbirini tamamlar niteliktedir¹⁹. Devletsiz millet bedensiz ruh gibidir, milletsiz devlet de ruhsuz beden gibidir, bu eskiden beri var olan bir görüştür ki Rus tarihinden bahsedenler, 'Petro Ruslara bedenini verdi, Katerina ise ruhunu' yani birisi toprak diğeri ise kültür kazandırdıdemektedir²⁰.Gellner'e göre milliyetçilik, siyasal ve ulusal birimlerin ittifakı zaruretine bina edilen siyasal bir ilkedir²¹. Ona göre, ister bir his isterse bir hareket olarak milliyetçilik, en iyi bu ilke dâhilinde ifade edilebilir. Milliyetçilik duygusu aslında bu ilkenin ihlali karşısında tatminsizlik ve öfke veya bu ilkenin yerine getirilmesi neticesinde meydana gelen rızadır. Dolayısıyla milliyetçi bir hareket, bu türden duyguların harekete geçirilmesinin bir sonucudur²².

Yine önemli modernist şahsiyetlerden addedilen **Benedict Anderson** milliyetçiliği modern oluşumlara bağlar. 1983 yılında yayımladığı "Hayali Cemaatler" Adlı kitabında milliyetçilik inşa edilmiş ve sonradan meydana çıkmış bir olgu olarak ele almıştır. Anderson'nun Java'da yaşayan milletler üzerine yaptığı araştırmada elde ettiği veriler onu milletin bir tahayyülden ibaret olduğu kanaatine ulaştırmıştır²³. Şu cümleleri görüşlerini özetler niteliktedir: "*Milliyetçilik 18. Yüzyılın sonlarına doğru, birbiriyle ilişkisi olmayan tarihsel süreçlerin kesiştiği noktada ortaya çıkar ve bir kez meydana getirildikten sonra 'kopya edilebilir' bir nitelik kazanır. Başka bir deyişle farklı toplumsal coğrafyalara uygulanabilir, karşıt siyasal görüşlerle uyum sağlayabilir bir modele dönüşür*"²⁴

Anderson Avrupa merkezli düşünen yazarların tersine milliyetçiliğin ilk defa Latin Amerika'da meydana çıktığını iddia etmiştir. Ona göre Avrupa da çıkan

---

¹⁸ A.g.e., s. 18.

¹⁹ A.g.e., s. 77.

²⁰ Hasan Aksakal, "Ernest Gallner'in Ulusçuluk Kuramı Üzerine Bazı Dikkatler", **Yalova Ünv. Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt.1, Sayı.2, (2011), s. 11.

²¹ Gellner, a.g.e., s. 1.

²² Gellner. a.g.e., s. 2.

²³ Mehmet Akif Kireççi, **Başlangıçtan Günümüze Arap Milliyetçiliği**, Ankara:Grafiker Yayınları, 2012, s. 37.

²⁴ Özkırımlı, a.g.e., s. 168.

milliyetçilik, milliyetçiliğin ikinci ve üçüncü merhalesidir. Milliyetçilik ilk defa Latin Amerika'daki İspanyol kolonilerinde ortaya çıktığını ve Batı Avrupa milliyetçiliklerine bir model teşkil ettiğini iddia eder.

Anderson'a göre aslında milliyetçilik dinin ve hanedanın tesis ettiği hâkimiyetin zayıflaması sonucu oluşan boşluğu doldurmak için meydana çıkmıştır²⁵. Avrupa'da kapitalist sistemin toplumda hakim olmasına paralel olarak ivme kazanan basın-yayın ve Latince'nin eski ehemmiyetini yitirmesi sonucu ulusların öz-dilleri dönmeye başlaması Avrupa'da yeni tür hayali cemaatlerin bu diller vasıtasıyla uluslara dönüşmesine neden olmuştur²⁶.

20. yüzyılın en mühim tarihçi ve sosyal bilimcilerinden birisi olan **Eric J. Hobsbawm** modernci yaklaşımın bir başka temsilcisi olarak karşımıza çıkar, Hobsbawm milliyetçiliği genel manada Marksist bakış açısından ele almıştır, çalışmalarında özellikle 19. Yüzyılda milliyetçilik teriminin uğradığı değişiklik ve dönüşümleri incelemeye çalışmıştır. Ona göre ulus sabit ve hiç değişmez bir sosyal varlık değildir, hatta tarihi açıdan bakıldığında yeni denilebilecek kadar geç meydana çıkmıştır²⁷. Hobsbawm milleti toplumsal bir mühendislik olarak görür, Ona göre, sanayileşmenin getirdiği süreçlerde hızlı toplumsal gelişmelerin ortaya çıktığı, toplumun bu değişimlerden etkilenerek bölünmemesi amacıyla siyaseti kontrol eden üst tabaka birlik ve düzeni sağlama yoluna giderler. Bunun yanı sıra, değişen toplumda geniş kitlelerin siyasi süreçlere katılımı da bu elitler açısından kitleleri kendi yerleşik düzenlerini tehdit etmeyecek biçimde kontrol etme yolları aramaya iter²⁸. Hobsbawm'ın tespitine göre milliyetçilik birinci ve ikinci dünya savaşı sırasında doruk noktasına ulaşmıştır; fakat aynı zamanda şunu da belirtmiştir ki özellikle Birinci Dünya Savaşı sonunda savaşı kazananların kafasına göre yeniden dizayn edilen Avrupa haritasının milliyetçilik açısından önemli sorunların başlangıç noktası olmuştur. Savaşın sonunda Orta ve Doğu Avrupa'daki imparatorlukların yıkılmasıyla bu imparatorlukların varisi olarak ortaya çıkan ulus devletler, çok uluslu yapıların devamı niteliğinde olduklarından

---

²⁵ Kireççi, a.g.e., s. 38.

²⁶ A.g.e., s. 40.

²⁷ A.g.e., s. 36.

²⁸ Çoban, a.g.m., s. 6.

içerdikleri farklı etnik gruplar itibarıyla, modern anlamda azınlıklar kavramının doğuşun beraberinde getirmiştir²⁹. Kendisi milliyetçiliğin özellikle sol yönelimlerine önem vermekte, üçüncü dünya ülkelerinde yükselen sömürgeye karşı ulusal kurtuluş ve bağımsızlık hareketlerinin büyük ölçüde bu milliyetçilik türünden beslendiğini belirtmektedir³⁰.

Smith'in temsil ettiği Etno-Sembolcü yaklaşıma göre ise milliyetçilikler modernleşme süreciyle birlikte ortaya çıkan ve reformist anlayış taşıyan ideolojik hareketler olarak değerlendirilebilir. Milliyetçiliği öncelikli olarak kültürel bir **doktrin** olarak tarif etmektedir. Smith'e göre, etnik grupları teşekkülünde altı mühim amil vardır. İlk olarak her etnik grup müşterek bir isime sahiptir. Bu isimler onları diğer milletlerden ayıran alemet-i farikalarıdır. İkinci olarak her etnik grupta ortak soy vurgusu mevcuttur. Üçüncü olarak etnik topluluğu birleştirici bir ortak tarih mevcuttur. Dördüncü olarak, etnik grupları diğer gruplardan ayıran ve gruptaki fertlerin birbiri ile irtibatını sağlayan bir özel ortak kültürün varlığı söz konusudur. Bu ortak kültürü de en mühim unsur ortak dildir. Beşinci olarak, etnik gruplar kendilerini belli bir toprak parçası ile bağlı görürler. Altıncı ve son birleştirici unsur tesaüt duygusudur yani ortak bir kadere sahip olma duygusudur³¹. Etno-sembolcü teori aslında ilkselci ve modernci yaklaşım arasında ortak bir yol izlemek istemiş Milliyetçiliği modernitenin bir sonucu olarak görmüş ama ilksel bağları da göz ardı etmemiştir³².

Neticede Batı Avrupa'da 18. yüzyılın sonunda meydana çıkan, daha sonra şimdiki ulus devlet modelinin bütün dünyaya yayılmasına vesile olan milliyetçilik fikri üzerinde çok yazılmış, çizilmiştir. İlkselciler meseleyi insanın doğasında var olan güdüler, ırksal ve kansal bağların bir neticesi olarak ele almış ve teorilerini buna bina etmişlerdir. Bunun aksine modernistler ise, milliyetçiliğin modernizm ve sanayileşme sürecin de toplumun iletişiminin sonucu ortaya çıkan bir netice olarak kabul etmişlerdir. Etno sembolcüler ise bu ikisinin birbirini tamamladığını ileri sürerek bunların ortasında

---

²⁹ Eric J. Hobsbawm, **1780'den Günümüze Milletler ve Milliyetçilik: Program, Mit, Gerçeklik**, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1995, ss. 159-160.

³⁰ A.g.e., s. 173-179.

³¹ Smith. a.g.e., s. 46-56

³² Smith. a.g.e., s. 207.

bir ortak yol izlemiştir. Fakat herkesin üzerinde mutabık olduğu bir tanım yapılamamıştır. Kimine göre doktrin, bazısına, göre ideolojik hareket, kimine göre de siyasi ilke olarak tarif edilmiştir. Her ne kadar 20. yüzyılın son çeyreğinde yükselişe geçen küreselleşmenin ulus devleti yok edip edemeyeceği tartışma konusu olmuşsa da milliyetçilik bir realite olarak varlığını ve önemini sürdürmeye devam etmektedir. Ve hatta 1980'lerden sonra daha da önem kazanmaya başlamıştır. Ele aldığımız yazarların çoğu konuya Batı merkezli bakmışlardır genellikle Avrupa ve Amerika'da gelişen milliyetçiliklerden yola çıkarak sorulara cevap aramışlardır. Özellikle Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra imparatorlukların yıkılması ve İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra sömürge yönetimlerinin sona ermesi ve Sovyetlerin yıkılmasından sonra birçok ulus devlet meydana çıkmış ve varlıklarını sürdürmüşlerdir.

2. Arap Milliyetçiliği

Bugünkü Arap milliyetçiliğine bakıldığı zaman bütün Arap devletlerini bir çatı altında toplayan; askerî, siyasi, ekonomik ve kültürel bir birlik kurmayı hedefleyen ve bu sayede Arapları yüksek bir medeniyete çıkarmayı hayal eden bir milliyetçiliktir³³. Arap milliyetçiliğinin ne zaman meydana çıktığı, Osmanlı döneminde mi yoksa daha önceden mi var olduğu ve bu oluşumda hangi amillerin ne gibi roller oynadıkları hâlen araştırmacıların üzerinde kafa yordukları bir konudur³⁴. Araplar İslam dini gelmeden önce genelde içtimai durumları bedevilik, siyasal yaşantıları ise nesepçilik sistemi üzerine kurulmuş bir kavimdirler. O dönemde Kahtan ve Adnan oğulları diye birbirleriyle durmadan savaşan iki büyük zümreye bölünmüşlerdi. Bu kabileler aralarında Gazve dedikleri kabile muharebeleriyle birbirlerini yağmalıyorlardı, birbirlerini basıyor, talan ediyorlardı³⁵.

Fakat İslamiyet'ten önce bir Arap milletinden bahsetmek pek de mümkün değildi. Kabilelere bölünmüş ve birbirleri ile savaşan kabilelerden oluşmaktadırlar³⁶. Hatta İslamiyet öncesi Arapların dillerinin sözlü sayılabilecek cahiliye Şiilerinde Arap

---

³³ Muhammed İzzet Derveze, **Havl el-Harkel Arabiyye el-Hadise**, Sayda: Matbatil Asriyye, 1950, s. 4.

³⁴ Kireççi, a.g.e., s. 60.

³⁵ Cemal Kutay, **Tarite Türkler-Araplar ve Hilafet Meselesi**, İstanbul, Aksoy Yayıncılık, 1998, s.56.

³⁶ Fethi Yegen, **Harekat ve'l Mezahip Fi Mizan el-İslam**, Beyrut: Risale Yayınları, 1979, s.103.

kelimesi hiç kullanılmamaktadır³⁷. Buda açık bir şekilde izhar ediyor ki Araplar arasında bir birlik duygusunun o dönemler de madumdur.

İlk dönem Arap-İslam medeniyetinin sonlarına doğru, Müslümanları birbirine bağlayan birlik ruhu yavaş yavaş yerini ayrılıkçı fikirlere bırakmaya başlamıştır ve bu durum gitgide ta savaşa varacak dereceye gelmiştir. Arap milliyetçiliği Emeviler zamanında ilk defa kendini göstermiştir. Emeviler döneminde uygulanan milliyetçilik, hem genel manada Arap Milliyetçiliği'nin hem de siyasal Arap Milliyetçiliği'nin ilk somut tezahürüdür. Emeviler mevcut İslam devletini Arap milletinin üstünlüğüne dayalı bir devlet yapmak istemişlerdir. İslami esasları bir tarafa bırakıp, Arap milliyetine dayanan bir siyaset gütmüşler³⁸. Arap olmayan Müslümanları *mevali* (*azat edilmiş köleler*) sayıp onlara ikinci sınıf vatandaş muamelesi uygulamışlardır.

Emeviler döneminde “Araplık” üstün bir kimlik olmuştur. Fakat Arap milliyetçiliği konusunda şöyle bir sorunla karşılaşmışlardır. Toplayıcı olmaktan ziyade dağıtıcı bir özelliğe sahip olan milliyetçilik fikrini esas alan Emevi devleti Arap üstünlüğüne dayalı bir devlet olmakla birlikte Araplar arasında da ihtilaf çıkmasına sebep olmuştur. Hz. Muhammed'in (sav) torunu Hz. Hüseyin'in 680'de Emevi Yezit tarafından Kербela'da şehit edilmesi hem Araplar hem de Müslümanlar arasında günümüze dek süren Sünni-Şii ayrımına yol açmıştır³⁹.

Modern Arap milliyetçiliği hem kültürel anlamda hem de siyasi anlamda ilk olarak Hristiyan Araplar arasında ortaya çıkmaya başlamıştır. Zira onların Osmanlı Devleti'ne hulus-u kalp ile bağlı kalmalarını gerektirecek duygusal bağ Müslüman Araplara kıyasen daha zayıftır. Hristiyan Arapların önyak olduğu Arap milliyetçiliği Osmanlıdan ayrılma, müstakil bir Arap devleti düşüncesine kadar ilerlemiş sonraları Müslümanların desteğini de arkasına almış bir hareket haline gelmiştir⁴⁰. Arap milliyetçiliğinin doğuşu ile ilgili birçok yazar farklı görüşler bildirmiştir. Mesela, George Antonious yazdığı *Arap Uyanışı* adlı kitabında Araplarda milliyetçilik

---

³⁷ A.g.e., s.103.

³⁸ Bediüzzaman Said Nursi, **Mektubat**, İstanbul: Envar Neşriyat, 2008, s. 54.

³⁹ Ayhan, a.g.m., s. 215.

⁴⁰ A.g.m., s.209.

suurunu 19. yüzyılın başlarında misyonerlerin gayretleri ile başlangıçta Hristiyan daha sonra da Müslüman fikir adamlarının katılımıyla başlayan kültürel ve edebi gelişmelere dayandırmaktadır⁴¹. Yine bu konuda söz sahibi araştırmacılardan biri olan Zein N. Zein ise Jön Türklerin Türkçülük politikalarının sonucu olarak ayrılıkçı Arap milliyetçiliğinin ortaya çıktığını ve Arapların Türk hükümetine karşı pek çok eleştiri ve talepleri olmasına rağmen hilafetin sahibi Türklerden ayrılma gibi bir fikre Jön Türklerin şoven politikalar uygulamalarına kadar sahip olmadığını belirtir⁴². İncelendiği zaman Avrupa ülkelerinin etkisiyle siyasi bir düşünce olarak Arap âlemine başlamasından sonra gelişen liberal milliyetçi akımın XIX. yüzyıl başlarından itibaren Osmanlı siyasal düşüncesini etkilemeye başladığı görülür. Bu işe önyak olanlar ise Avrupa'ya giden Arap öğrenciler olmuştur. Bu öğrenciler burada vatan, millet, vatandaşlık kavramları ile tanıştılar ve bu kavramlara Avrupa'da anlaşıldığı gibi etnik değil, dinî manalar yükleyerek Osmanlı topraklarına getirmişlerdir⁴³. Milliyetçilik Avrupa ülkelerinin tesiriyle önce fikri bir hareket olarak meydana çıkmış ancak; bir merhale sonra yavaş olsa da genişleyerek aydınlar arasında yayılmaya ve halk tarafından da gitgide benimsenmeye ve kabul görmeye başlamıştır⁴⁴. Fakat bu, Araplar arasında hemen olgunlaşmış bir fikir değildir. Nitekim halk arasında kabul görmesi çok uzun zaman almıştır. Çünkü Araplarda dinî kimlik etnik kimlikten daima daha ön planda olmuştur. Bundan dolayı bazı Arap milliyetçileri, milliyetçiliği dine uygun olarak yorumlamaya kalkmışlardır. Bunlardan biri olan Abdurrahman el-Bazaz'a göre Arap milliyetçiliği kesinlikle dinin yasakladığı bir milliyetçilik değildi çünkü tamamen kaynaklarını dilde, tarihte ve kültürde arayan bir davaydı. O, İslamiyet'in yasaklayıp karşı çıktığı milliyetçilik "ırkçılık" manasında menfaatçi ve başkasına hakk-ı hayat tanımayan yani şoven milliyetçilik olduğunu belirtmektedir⁴⁵.

Arap milliyetçilerinin üzerinde durduğu bir mühim mesele de dil konusu olmuştur. Hatta bazı Arap milliyetçileri "Arap kimdir?" diye sorsan Arapça konuşan

---

⁴¹ George, Antonious, **Yakazatül Arap (Arap uyanışı)**, Beyrut: Darü-l İlim Lil'Malayin, 1987, s. 97-98.

⁴² Zein, N. Zeine, **Arap Milliyetçiliği'nin Doğuşu**, İstanbul: Gelenek Yayıncılık, 2003, s. 77.

⁴³ M. Derviş Kılınçkaya, **Osmanlı Yönetimindeki Topraklarda Arap Milliyetçiliğinin Doğuşu ve Suriye**, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2015. s. 33.

⁴⁴ Zekeriya Kurşun, **Yol Ayrımında Türk-Arap İlişkileri**, İstanbul: İrfan Yayınları, 1992, s. 27.

⁴⁵ Bilgenoğlu, a.g.e., s.14.

herkes diye cevap verecektir⁴⁶. Hem Hristiyan Araplar hem de Müslüman Araplar dil meselesini hep birinci planda tutmuşlardır. Mesela, Suriyeli bir milliyetçi olan Edmond Rabat 1937’de yayımladığı bir eserinde “Arap milleti” kavramının Asya ve Afrika’da Arapça konuşan tüm insanları kapsadığını belirtmiştir. Yine bu dönemdeki Arap milliyetçiliğinin en önemli temsilcisi sayılan Sati el-Husrî birleşmiş ve bütünleşmiş bir millet ideali için grup menfaatlerinin feda edilmesi gereğini ileri sürüp “*aynı dili konuşan halkın tek yüreğinin ve tek ruhunun olduğunu ve bubakımdan onların tek millete mensup olduklarını ve birleşmiş bir devlete sahip olmaları gerektiğini*” savunuyordu⁴⁷. “Arap milleti” denince Arapça konuşan bütün halkların anlaşılması gerektiğini söylemiştir. Suriyeli Hristiyan bir tarihçi olan Kostantin Zurayk ise Hz. Muhammed’in bir Arap kültürü kurduğunu ve bu kültürün ve onun tarihî gelişiminin ister Müslüman ister Hristiyan bütün Arapların geçmişi olduğu fikrini savunuyordu⁴⁸.

Arap milliyetçiliğine etki eden bir diğer faktör de Osmanlının zayıflaması sonucunda Araplarda meydana gelen “nefsini müdafaa” refleksidir. Özellikle Fransızların Mısır’ı işgalinden sonra ortaya çıkan ve Afgani’nin başını çektiği İslam modernizmi hem dil hem tarihe vurgu yaparak Araplarda milliyetçiliğin ilerlemesine katkıda bulunmuştur⁴⁹. Hakikatte Hristiyanların laik bir devlet kurmak için icat ettikleri bu fikir bazı Müslüman yazarlar tarafından İslam’ı yükseltmek için bir çare olarak da görülmüştür. İslamiyet dinî rabitaları ön plana çıkardığı için milliyetçilik fikri İslam toplumlarında üzerinde pek ehemmiyetle durulan bir konu olmamıştır çünkü hem Kur’an-ı Kerim’de hem de hadislerde ırkçılık yasaklanmıştır. İslam’da etnik kimlikten ziyade -hangi ırk hangi milletten olursa olsun- din kardeşliği yani ümmet kimliği ön plandadır. Mesela, Kur’an-ı Kerim’de “Kafirler, kalplerine cahiliyet taassubundan ibaret olan o gayreti yerleştirdiklerinde, Allah, Resulünün ve mü’minlerin üzerine Sükunet

---

⁴⁶ Albert Hourani, **El- Fikir El-Arabi Fi Asır En-Nahda (Çağdaş Arap Düşüncesi)**, Beyrut: Darü-l el-Nahar, 1968, s. 11.

⁴⁷ Ebu Haldun Sati el-Husri, **Mahiya el-Kavmiye? Eb’ad ve Dirasat ala Dav’iatAhdad ve el-Nazariyet (Milliyetçilik nedir? Teoriler ve olaylar ışığında sorular ve incelemeler)** Beyrut: Darül-İlim li el-Malayeen, 1963, s. 57.

⁴⁸ Muhammet Şahin, “Arap Milliyetçiliği”, **Türk Yurdu Dergisi**, Sayı. 290, (Ekim 2011), s. 187-191.

⁴⁹ Bilgenoğlu, a.g.e., s. 17.

indirir”⁵⁰ ayeti ve hadislerde “İslam cahiliyetten kalma ırkçılık ve kabileciliği ortadan kaldırmıştır. Müslüman olduktan sonra, Habeşli bir köle ile Kureyşli bir efendi arasında hiçbir fark yoktur” hadisi yine bu mevzuda birçok hadis rivayet edilen meşhuru “İslam dini kendinden önceki bâtil olan fiil, hareket, âdet ve inanışları keser ve kaldırır”hadisidir⁵¹. Ümmetin birliğine ve beraberliğine karşı en büyük tehdit unsuru olarak da milliyetçilik görülmüştür⁵².

Başlangıçta Osmanlıdan ayrılıp bağımsız bir Arap devleti kurma fikri ilk Arap milliyetçilerinin, özellikle Müslüman Arap milliyetçilerin hatta bazı Hristiyan Araplarda bile yaygın bir fikir değildi. Mesela, Arap milliyetçiliğinin fikir babası Butrus el-Bustani her ne kadar Arap kimliğine vurgu yapmış olsa da bunu Osmanlıdan ayrılmak olarak telakki etmemiştir. Hatta Bustani Araplar arasında en kuvvetli Osmanlı müdafii olarak ün kazanmıştır⁵³. Fakat daha sonra Osmanlı Devleti’nin aldığı art arda yenilgiler artık Osmanlının Arapların hamisi olamayacağını akla getirmiştir ve Osmanlının koruyucu vasfının sorgulanmasına sebep olmuştur. Bunun neticesinde Araplarda bağımsız bir devlet kurma fikri ortaya çıkmıştır. Buna etki eden olaylarsa 93 Harbi diye bilinen (1877-1878) Osmanlı-Rus savaşından sonra ortaya çıkmaya başlayan karamsar tablodur. Bu savaştan sonra Osmanlının artık Arapları koruma gücünün kalmadığı, devletin çökmenin eşiğinde olduğu, eğer devlet çökerse Arapların nasıl bir tavır alması gerektiği yani Arapların artık kendi başlarının çaresine bakmaları gerektiği bazı Arap ileri gelenleri tarafından ortaya atılmıştır⁵⁴. Fakat yine de bu ayrılık ancak 1916’da Şerif Hüseyin Ayaklanması ile ilk defa ciddi boyut kazanmıştır. Hâlbuki ilk dönem Arap milliyetçilerinin talepleri genelde adem-i merkezîyet ve ıslahattan ibaret olmuştur. Hristiyan Arapları Osmanlı Devleti’nin yaptığı bütün ıslahatlar tatmin etmemiş ve Osmanlı birliğinden Arapları ayırma ve Arap kimliği üzerine inşa edilen bir devlet kurma isteklerinden bir türlü vazgeçmemişlerdir. Müslüman Arapların milliyetçiliği ön plana çıkarmasının sebebi, İslam anlayışını bozdukları için Türkleri

---

⁵⁰ Fetih Suresi,48:26.

⁵¹ Buhari, ahkam: 4., Abû Davûd, Sünnet: 5.

⁵² Nursi, a.g.e., s. 322.

⁵³ Tufan Buzpınar, **Arap Milliyetçiliğinin Osmanlı Devleti’nde Gelişim Süreci**,Osmanlı Ansk., Cilt. 2, s. 168-177.

⁵⁴ Adil Baktıaya, **Osmanlı Suriyesi’nde Arapçılığın Doğuşu**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2017, s. 217.

sorumlu tutmalarıdır. Azuri gibi bazı Hristiyan milliyetçilerinin Türklere kızgınlığının sebebi ise “Araplara zarar vermeleri”nden dolayı olmuştur⁵⁵. Belirtildiği üzere Hristiyan Araplar Arap milliyetçiliğinde öncü rol oynamışlardır. Daha sonraki dönemlerde ise bu akıma Müslüman Arapların desteği az da olsa gelmeye başlamış fakat halk tarafından benimsenmesi gayet uzun zaman almıştır. Çünkü Müslüman Araplar Osmanlıyı kendi devletleri olarak benimsiyor, Osmanlı sultanını da kendi halifeleri olarak görüyorlardı. Hristiyan Araplarda ise böyle bir durum söz konusu değildi. Bunun için bu milliyetçiliği çok rahat benimsiyorlardı. Yani kısacası İslamiyet o dönemde Müslüman Araplarda Araplıktan önce geliyordu, Araplıklarını Müslümanlıklarının önüne geçirmeleri, 1916’yı bulacaktır⁵⁶. Her ne kadar Kevâkibî kitaplarında Arapların hilafetin merkezi olması gerektiğini vurgulasa da bu fikir o dönemlerde halk nezdinde pek yankı bulmamıştır. Sonraları Müslüman Arapların da milliyetçiliği benimsemesi ile İslamiyet vurgusu kendini kuvvetli bir şekilde hissettirmeye başlamıştır. Çünkü Araplar hem Kur’an dili olan Arapçaya hem de İslam tarihine vurgu yapmaya başlamışlardır. Bunlar İslam modernistleri dediğimiz gruptur ki İslam’ın ilk günlerine dönmeyi ve dinî bir ıslah yapılması gerektiğini savunmuşlardır⁵⁷.

Arap milliyetçiliğinin nüveleri 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren gelişme göstermiş ve Osmanlı Devleti’nin yıkılış döneminde önemli bir merhale kat etmiştir. Tarihçiler tarafından bundan önceki döneme “milliyetçilik öncesi dönem” adı verilmekte olup kavram olarak da “Arabizm” tabiri kullanılmaktadır⁵⁸. Yakın tarihlerde Hasan Kayalı tarafından Arabizm’in sınırları Miraslaw Horsh ve Eric Hobsbawm’in kuramsal olarak milliyetçilik üzerine, Ernest Dawn’ın ise Arap milliyetçiliği üzerine yaptığı çalışmalardan yola çıkılarak isabetli bir şekilde çizilmiştir. Buna göre Arabizm Arap milliyetçiliğinin erken bir merhalesini ifade etmektedir. Bu kavram genellikle Arapların kültürel ve edebi düşünceleri ve akımları bağlamında kullanılır⁵⁹. Aslında Arabizm hem gizli kalmış hem de yeni biçimlendirilmiş kimlik hislerinin harekete geçirilmesi

---

⁵⁵ Davişa, a.g.e., s. 22.

⁵⁶ Bilgenoğlu, a.g.e., s.18.

⁵⁷ Ernest Dawn, **Osmanlıcılıktan Arapçılığa**, (çev.), B. Aydın, T. Temiz, İstanbul: Yöneliş Yayınları, 1998, s. 158.

⁵⁸ Tufan Buzpınar. “Arap Milliyetçiliğinin Osmanlı Devleti’nde Gelişim Süreci”, **Osmanlı Ansk.**, Cilt. 2, 2000, s.168-177.

⁵⁹ Hasan Kayalı, **Jön Türkler ve Araplar**, İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2018. s. 13.

sonucunda ortaya çıkmış ve Osmanlıya karşı muhalefetin bir ifadesi olmuştur. Ernest Dawn'ın yaptığı araştırma ve çalışmalarda Arapçılık çoğu kez “*Arapların hükümranlık talep etmeyen her türlü siyasi etkinlik ve akımı*” manasını içermektedir. Bu teşhisten Arapçılığın siyasi bir milliyetçiliğe doğru gelişme göstermiş olduğu anlaşılmaktadır. Hobsbawm, Horsh'u takip ederek milliyetçi hareketlerin oluşumunu üç aşamada gösterir. Birinci aşama; tamamen kültürel, edebi ve örf ve adetlerle alakalıdır. Hiçbir siyasal aktivitesi ve millî bir özelliğe sahip olmayan bir aşamadır. İkinci aşama; aktivistlerin gayret ve faaliyetleri neticesinde kültürel gruba yol gösterip onu harekete geçirmek için siyasi propaganda yaptıkları aşamadır. Üçüncü aşama; milliyetçi programların belirli bir kıvama gelip artık daireyi genişletmeleri ve taraftar bulmaları ve cumhurun desteğini arkasına aldıkları aşamadır. Kayalıya göre Arapçılığın ilk aşaması II. Meşrutiyet'ten öncedir. İkinci aşama ise II. Meşrutiyet döneminde yani ifade Hürriyeti ve siyaset yapabilmenin verdiği fırsattan istifadeyle bu minvalde ilk adımlarıyla canlanarak başlamıştır. Fakat bu merhalede ayrılıkçı bir Arap milliyetçiliği kimsenin dillendirdiği bir konu değildi. Burada en çok duyulan istek ıslahat yapılmasıydı. Arapçılık üçüncü aşamaya ise hiç ulaşmamıştır⁶⁰.

Günümüzdeki hadiselerle bakıldığı zaman belki de Arap milliyetçiliği üçüncü aşamaya hiçbir zaman ulaşamayacak gibi gözükmektedir. Her ne kadar Mısır'ın lideri Cemal Abdünnasır zamanında büyük bir kitle desteği almışsa da bu çok fazla sürmemiş, altı gün savaşlarından sonra Nasır'ın imajı zedelenmiş, artık Arap halklarının Arap milliyetçiliğine pek de itimadı kalmamıştır. Elbette ki hassaten Sultan Abdülhamid'ten sonra İttihatçıların diğer unsurlara ve özellikle Araplara karşı Türkçü uygulamaları, Devletin ikinci büyük Müslüman unsuru olan Arapları olumsuz etkilemiştir. İttihatçıların uyguladığı bilhassa dil politikaları ve merkezî yönetin sistemi adem-i merkeziyetçi Araplar üzerinde büyük tesirler yapmıştır.

Fakat tanınmış Orta Doğu uzmanı Rashid Khalidi'nin sıkça dile getirdiği gibi Orta doğu bölgesinde milliyetçikler birbirinden az çok etkilenmiştir. Tabii olarak “Türkleştirme” siyaseti Arap milliyetçiliğinin gelişmesinde mühim amillerden biri olmuştur. Arapların bir anlamda Osmanlı Devleti'ne yabancılaşmalarına sebep

---

⁶⁰ A.g.e., s.12.

olmuştur. Ancak Arap milliyetçiliğini Türk milliyetçiliğinin bir karşı tezi hâline getirip sadece bu noktadan bakmak hata olur zira yalnız olarak bu faktör ile Arap milliyetçiliğinin doğuş sürecini açıklamak tam isabetli neticeler vermeyecektir ⁶¹.

İKİNCİ BÖLÜM

ARAP MİLLİYETÇİLİĞİNİN DOĞUŞU VE GELİŞİMİNE ETKİ EDEN FAKTÖRLER

2.1 Osmanlı İdaresinde Suriye

Suriye'den bahsederken sadece bu günkü sınırları ile bilinen Suriye kast edilmemelidir Osmanlı dönemindeki Suriye bu günkü Ürdün'ün büyük bir kısmını, Filistin ve Lübnan'ı hatta Türkiye'nin Güneydoğusu içine alan bir coğrafyadan müteşekkildir. Bu bölge hasseden antik çağlarda Yalnızca “Suriye” olarak isimlendiriliyordu. Hakikat ta “Suriye” Akdeniz'in en doğudaki kıyılarından Arap sahrasına, İskenderun'dan San'a'ya kadar uzanan bölgeyi ifade etmek üzere Kullanılıyordu ⁶². Osmanlı Devleti özellikle Yavuz Sultan Selim zamanında İslam âlemini birleştirmek ve doğu sınırlarındaki Safavi tehlikesini bertaraf etmek için Batıdaki fetihlerini durdurup doğuya yönelmiştir. Bunun en mühim sebebi ise Safaviler'in Osmanlı Devleti'nin doğu sınırlarına sızması ve içerideki bazı Türkmen aşiretlerini devlete karşı kışkırtması olmuştur ⁶³. Osmanlı Devleti Suriye ve Mısır'ı topraklarına katmadan evvel Memlûkler O bölgelerin hâkim idi. İlk dönemlerde çok da kötü olmayan ilişkiler daha sonra Memlûklerin Safaviler'e yaklaşması sonucu bozuldu. Osmanlı Devleti de bu ilişkiyi engellemek, bu bölgelerde kendi hâkimiyetini kurmak ve hac yolunun güvenliğini sağlamak gayesi ile Memlûkler'e savaş açıp 1516-1517

---

⁶¹ Bilgenoğlu, a.g.e., s. 17.

⁶² Adil Baktıaya, **Osmanlı Suriyesi'nde Arapçılığın Doğuşu**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2017, s. 27.

⁶³ Ömer Kürkçüoğlu, **Osmanlı Devletine Karşı Arap Bağımsızlık Hareketi**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1982, ss. 6-7.

yıllarında Suriye ve Mısır'ı kendi topraklarına kattı⁶⁴. Bu dönemden sonra Türk-Arap ilişkilerinde yeni bir sayfa açılmış oldu. Artık Türkler ve Araplar aynı devletin iki mühim unsuru olarak bir araya geldiler. Osmanlı Devleti kuruluşundan kısa bir süre sonra birçok etnik grubu içine aldı ve bunları mensup oldukları din ve mezhebe göre sınıflandırdı bu sisteme “millet sistemi” adını verdi⁶⁵. Millet sistemi dinî kimlik dışındaki bütün kimlikleri yok sayıyordu onun için hangi ırktan olursa olsun Müslümanlar tek bir millet sayılıyor, bunun neticesi olarak da Araplar devletin en geniş unsuru olan Müslümanlar olarak Osmanlı millet sisteminde yerlerini alıyorlardı⁶⁶.

Osmanlı Devleti hâkimiyetine giren Arap bölgelerinde mevcut sisteme pek dokunulmamış, daha önceki Memlûklüler tarafından konulmuş olan nizam ve intizam aynen devam ettirilmiştir. Sadece bazı terminolojik değişiklikler ile yetinilmiştir mesela Memlûklüler'in “naip” tabiri yerine Osmanlılar “vali” tabirini getirmiştir. Fakat 16. yüzyılda devletin sınırları genişlemeye başlayınca eyalet sistemi ihdas edilmiş ve bu sistem 19. yüzyıla kadar korunmuştur⁶⁷. Her ne kadar bazen değişikliklere uğramış olsa da genel olarak Osmanlı Devleti'nin “Bilad-ı Şam” diye bilinen ve şimdiki Filistin, Ürdün ve Lübnan'ıda içine alan Suriye'deki idari taksimatı şu şekil de olmuştur:

- Şam ve Dimaşk Valiliği
- Kuzeyde Halep Valiliği
- Trablus (Sahil bölgeleri ve Cebel-i Lübnan Trablus'a bağlı idi.)
- Sayda Vilayeti (Bu vilayet 1660 yılında ihdas edildi. Daha sonra burası Akka vilayeti oldu)⁶⁸.

İlk başlarda bazı eski valiler yerlerini muhafaza etmişlerse de Şam valisi Gazalının ayaklanmasından sonra valiler merkezden atanmaya başlandı, Bazı aileler uzun süre valilik hizmetini ifa etmişlerdir, Şam'daki el- Azma ailesi gibi. Bu dönemden

---

⁶⁴ A.g.e. s. 6.

⁶⁵ Zekerîya Kurşun, *Yol Ayrımında Türk-Arap İlişkileri*, İstanbul: İrfan Yayınları, 1992, s. 17.

⁶⁶ A.g.e., s. 18.

⁶⁷ Albert Hourani, *el- Fikir el-Arabi Fi Asır en-Nahda (Çağdaş Arap Düşüncesi)*, Beyrut: Darü-l el-Nahar, 1968, s. 48.

⁶⁸ Kurşun, a.g.e., s. 19.

sonra 1864 tarihli vilayet nizamnamesi ile Osmanlı Devleti Tuna vilayetinde uygulanan ve Mithat Paşa'nın gayretleriyle büyük başarı sağlayan livalardan müteşekkil büyük vilayet üniteleri kurdu, eski eyalet sistemini kaldırıp yerine bu tür vilayetler sistemini getirdi. Bu çerçevede Şam ve Sayda "Suriye Vilayeti" adıyla birleştirildi. 1868 Suriye Vilayet Salnamesi'nde Suriye Vilayeti Şam, Kudüs-ü Şerif, Beyrut, Trablusşam, Akka, Hama, Havran ve Belka livalarından oluşmaktaydı⁶⁹.

2.2. Napolyon'un Mısırı İşgali

Arap dünyasında milliyetçilik fikrinin ilk tohumları Napolyon'un Mısırı işgali ile atılmış olup daha sonra birçok faktörde mühim rol oynaması ile bu fikir filizlenmiş, günümüze kadar zayıf da olsa devam eden Arap milliyetçiliği fikrini meyve vermiştir. Napolyon 1798 yılında önce İskenderiye'yi ardından birkaç gün sonra da Kahire'yi ele geçirerek Mısır'ı işgal etmiş, bu işgal yaklaşık üç yıl kadar sürmüştür⁷⁰. İşgal Osmanlılar için bir şok etkisi yaratmıştır ki, o zamana kadar Fransa müttefik ve dost biliniyordu, Osmanlı-Fransız dostluğu, Kanuni dönemine dayanıyordu. Avrupa ülkeleri içinde Osmanlı topraklarında en kolay ticaret yapan ve hareket eden Fransızlardı⁷¹. Napolyon'un Bölgeye düzenlediği bu hamle bölgede birçok kanaatin altüst olmasına neden oldu. O zamana kadar herkeste İslam âleminin özellikle Haçlıları yenilgiye uğrattıktan sonra Batı medeniyetinden hem kültürel hem de askeri olarak daha üstün olduğu inancı hâkimdi. Fakat bu kanaat bu işgal sonucu sarsıntıya uğradı Napolyon'un beraberinde getirdiği bilim adamlarının da çalışmaları görülünce İslam âleminin ilmî olarak ne kadar geride olduğu anlaşıldı⁷². Aslında Napolyon'un Mısırda bir Arap milliyetçiliği uyandırmak gibi hedefi yoktu; onun asıl gayesi İngiltere'nin Hindistan'daki kolonileriyle ulaşımını kesip⁷³, Akdeniz'i bir Fransız havuzu yapmaktı. Hedeflerini tahakkuk ettiremese de bu hamle hem Mısır hem Osmanlı Devleti hem de

---

⁶⁹ Adil Baktıaya, **Osmanlı Suriyesi'nde Arapçılığın Doğuşu**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2017, s. 26.

⁷⁰ Ali Bilgenoğlu, **Osmanlı Devleti'nde Arap Milliyetçi Cemiyetleri**, Antalya: Yeniden Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Yayınları, 2007, s. 20.

⁷¹ Bernard Lewis, **Tarihte Araplar**, İstanbul: Anka Yayınları, 2003, s. 221.

⁷² Adil Menna, **A'lâmü Filistin fi Evahiri'l Ahdi'l Osmani 1800-1918**, Beyrut: Müessetü'd diraseti'l Filistiniye, 1995, s. 13.

⁷³ Bessam Tibi, **Arap Milliyetçiliği**, İstanbul: Yöneliş Yayınları, 1998, s. 97.

milletler arası arenada çok değişikliklere neden olmuştur⁷⁴. Mısır işgalinin ehemmiyeti ise, Mısır'ın önemli ve stratejik konumundan, Osmanlı Devleti'nin zaafını ortaya koymasından ve bundan sonra bölgenin Avrupa'nın bilfiil müdahalesine açmış olmasından gelir. Bu sefer hem Osmanlı Devleti'nin kaderi hem de bölgenin geleceği noktasında çok mühim neticeler bırakmıştır. Hans Helen'e göre bu sefer Doğu prensini bin yıllık uykusundan uyandırmıştır. Yani ona göre Arap dünyası ilk kez Batı ile etkileşim haline girmiş ve Batıdaki teknolojik gelişmeden haberdar olmuştur. Bernard Lewis göre ise işgalin en önemli neticesinin Avrupalıların kendi aralarındaki mücadelelerini bölgeye taşımış olmalarıdır⁷⁵. Haçlı seferlerinden sonra bölge ilk kez böyle bir taarruza maruz kalmış bu da artık bölgenin yeni oluşumlara gebe olduğunun bir göstergesi olmuştur, nitekim bir eserinde bu noktaya değinen Peter Mansfield, bu işgalle İslam dünyasına ihtilalcı tohumların ekildiğini belirtmektedir⁷⁶.

Osmanlı Devleti, sınırlarını genişletip Suriye ve Mısır'a kadar uzandıktan sonra Fransızların Mısır'ı işgaline kadar İslam dünyasının hamisi ve koruyucusu addediliyordu. Fakat Napolyon'un Mısır Seferi Osmanlı Devleti'nin zafiyetini ortaya koydu ve Müslümanların Osmanlı'ya güvenini sarstı. Buda yabancı devletlerin nazarlarını Osmanlı topraklarına dikmesine sebep oldu⁷⁷. Napolyon'un Mısır seferine kadar İngiltere'nin ciddi bir Ortadoğu politikası yoktu. Burada bölgeyi rakip devletlerden koruyacak güçte bir Osmanlının varlığı İngiltere tarafından kendi açısından bölgeyi güvenli görmeye yetiyordu. Ancak Mısır'ın işgalinden sonra İngiltere, Hindistan yolunun güvenliğini düşünerek ve en büyük rakibi Fransa'nın bölgedeki nüfuzunu kırmak için birinci derecede Mısır, ikinci derecede de Suriye ve Lübnan'daki gelişmelerle yakından ilgilenmek zorunda kaldı⁷⁸. Napolyon'un amacı siyasiydi; fakat şunu da belirtmek gerekir ki bu sefer kültürel hayata çok etki etmiş olup bölgenin gözünü Batıdaki gelişmelere açmıştır. Mısırlılar Napolyon'un işgali neticesinde Batı'nın bilgisi ve gelişmesi ile tanışmış, daha sonrasında bu fikri müdafaa edenler olmuştu.

---

⁷⁴ Hani el- Hindi, *el-Hareke'el Kavmiy'ye el- Arabi'ye (Dirase Siyasi'ye)*, Beyrut: Merkez Dirasat el- Vahda el-Arabi'ye, 2015, s. 118.

⁷⁵ Lewis, a.g.e., s. 221.

⁷⁶ Peter Mansfield, *Osmanlı Sonrası Türkiye ve Arap Dünyası*, İstanbul: Söylem Yayınları, 2000, s. 14.

⁷⁷ Adil Baktıaya, *Osmanlı Suriyesi'nde Arapçılığın Doğuşu*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2017, s. 55.

⁷⁸ Baktıaya, a.g.e., s. 55.

Mesela Napolyon'a taraftarlığıyla bilinen biri olan Mısırlı Şeyh Hasan Attar şöyle demiştir: “Ülkemiz değişmeli ve biz Avrupa'dan bizde olmayan her bilimi almalıyız”. Attar modern dünyevî ilimlerin El-Ezher'e girmesini teşvik edenlerin başında gelmektedir bu haliyle de Arap dünyasında Avrupa bilim ve kültürünün ilk savunucusu olmuştur.⁷⁹ Napolyon Seferi verimli kılabilmek için Müslümanların gönlünü kazanmak istemiş kendini bir işgalci değil bir ıslahatçı olarak takdim etmeye çalışmıştır. Mısır'a geliş nedenini bu ülkeyi kendinden öncekilerin zulmünden kurtarmak olarak belirtmiş ve işe Arapça bir bildiri dağıtarak başlamıştır. Bu bildiri Besmele ve Kelime-i Tevhid ile başlıyordu ve şu şekilde devam ediyordu⁸⁰:

Kafkas dağlarından ve Gürcistan'dan getirilmiş olan Memlükler, dünyanın bu en güzel yerini çoktan beridir zulüm altında tutuyorlar; fakat her şeye kadir olan Allah artık bu hükümlerinin son bulmasını emretti. Ey Mısırlılar! Size, benim buraya dininizi yıkmak için geldiğim söylenecektir. Bu açık bir yalandır, inanmayınız. Zalimlere, benim buraya gasp edilmiş haklarınızı iade için geldiğimi, Allah'a Memlükler'den daha fazla inandığımı ve Hazreti Muhammed ve hayranlığımı celbeden Kur'an-ı Kerim'e hürmetkâr olduğumu söyleyiniz. Nerede verimli arazi, kıymetli elbiseler, güzel esirler ve mükemmel evler varsa, hepsi Memlukler'e ait. Eğer Mısır onların çiftliği ise Allah'ın bunu onlara verdiğiine dair tapu senetlerini göstereyin. Allah adildir ve merhametlidir. İdareye bundan böyle herkes ortak olacak ve mutlu bir şekilde yaşanacaktır.

Bu bildirin ardından Osmanlı Devleti işgalin getirdiği şoku atlatıp Fransızlara karşılık verme hazırlığına girmiştir ve hemen bir karşı bildiri yayınlamıştır bu bildiride Fransızların kâfir ve dinsiz olduğunu hatta kendi milletlerinden olan dindar insanları katlettiklerini ve kiliseleri harap ettiklerini; Allah'a inandıklarının ve Kur'an'a saygılı olduklarının yalan olduğunu bunu sadece Müslümanları iğfal için yaptıklarını ve güçleri yetse Müslümanları yok edeceklerini bildiriyor ve “bu dinsizlere karşı savaş, Allah'a ve

---

⁷⁹ Tibi, a.g.e., s. 101.

⁸⁰ A.g.e., s. 99.

Resulün'e inananlara farzdır" ibaresiyle sona eriyordu⁸¹. Yine Napolyon, seferinde muhtelif disiplinlerden bilim adamları, Avrupa edebiyatını içeren bir modern kütüphane, bilimsel bir laboratuvar, Arap harflerine uygun bir matbaa getirmiştir⁸². Bu sayede ilk defa matbaa Mısır'a girmiş oluyordu ondan sonra gelecek olan Kavalalı Mehmet Ali Paşa bu matbaadan çok istifade etmiştir. İşgalden bir iki yıl sonra İngilizler harekete geçmiş ve Fransızları Mısır'dan çıkarmaya karar vermişlerdir Bonapart'ın donanması Abıkır'da İngilizler tarafından imha edilmiş; bunu fırsat bilen Osmanlı Devleti de Fransa'ya savaş açmış, halk içinde ise ulemanın liderliğinde bir ayaklanma başlatılmıştır. Bubaskılara dayanamayan Fransa 1801 yılında geri çekilmek zorunda kalmıştır⁸³. Genel olarak bakıldığında, Napolyon'un Mısır seferinde başarılı olduğunu söylenemez. Akdeniz Napolyon'un arzuladığı gibi bir Fransız gölü haline gelmedi. Ayrıca Napolyon'un Hindistan yolunu kontrol altına alma projesi de akim kaldı. Seferin olumsuz tarafı, bundan böyle Arap dünyasının doğrudan doğruya Batı'nın müdahale alanına girmiş olmasıdır. Bu durumun yaratacağı iktisadi ve içtimai değişimler bölgenin yakın tarihinin oluşumunda önemli roller üstlenecektir⁸⁴. Yine bakacak olursak Mısırlılarda idari noktadan gelişmesine vesile olmuş Fransızların rehberliğinde Mısırlılar idare açısından diğer Araplara kıyasen çok yeni yöntemler öğrenmişlerdi⁸⁵.

2.3. Kavalalı Mehmet Ali Paşa Yönetiminin Arap Milliyetçiliğine Etkisi

Fransızlar Mısırdaki tutunamamış ve üç yıl sonra ülkeyi İngiliz gemileri vasıtasıyla terk etmek zorunda kalmışlardır. Fakat onların yarım bıraktığı Mısır'da modernleşme işini Kavalalı Mehmet Ali Paşa üstlenmiştir. İşgalin asıl sonuçları Mehmet Ali Paşa'nın yönetimi ele alması ile başlamıştır⁸⁶. Osmanlı Devleti onu bir bölük Arnavut askerinin başında Fransa'yla savaşması için Mısır'a göndermişti. Mehmet Ali Paşa Fransızlar çekildikten sonra 1805'te Mısır'da rakiplerini saf dışı bırakarak, arkasına ulemanın da desteğini alarak yönetimi ele geçirmiştir⁸⁷. Napolyon'un başlatmış

---

⁸¹ Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma, İstanbul: YKY, 2004, s. 122.*

⁸² Tibi, a.g.e. s. 98.

⁸³ A.g.e. s. 101.

⁸⁴ Bilgenoğlu, a.g.e., s. 24.

⁸⁵ El-Hindi, a.g.e., s. 121.

⁸⁶ A.g.e., s. 120.

⁸⁷ Albert Hourani, *el-Fikir el-Arabi Fi Asır en-Nahda (Çağdaş Arap Düşüncesi)*, Beyrut: Darü-l el-

olduğu modernizmi benimseyen Kavalalı Mısırın modernleşme tarihinde çok mühim bir mevkie sahiptir⁸⁸. İlk önce kendine en büyük rakip olarak gördüğü Memlûkler'i 1811'de tarihe "Kale katliamı" olarak geçen kanlı bir olayda ortadan kaldırmıştır ve arazilerine el koymuştur⁸⁹. Her ne kadar ismen Osmanlı devletine tabi olarak görünse de Paşa adeta müstakil bir devlet gibi askeri, siyasi, ekonomik olarak bağımsız hareket ediyordu⁹⁰. Mehmet Ali Paşa hırslı kişiliğiyle Mısır'da bağımsız bir devlet kurmayı planlamış hatta bu devleti genişletip Osmanlı Devleti'nin yerine ikame etme gibi düşünceleri olmuş birisidir⁹¹. Eğitime gayet derce de ehemmiyet vermiş, eğitimde atılım yapabilmek içinde Avrupa'ya yeni bilimleri tahsil etmeleri için talebeler göndermiştir. Yine Mısır'da eğitim vermeleri için özellikle Fransa'dan muallimler getirmiştir. Avrupa da eğitim gören talebeler ve getirilen muallimler de ülkeye Batı fikir ve edebiyatını beraberlerin de getirmişlerdir. 1816 yılında Mısır'da bazı okul kütüphanelerinde Voltaire, Rousseau ve Montesquieu'nün fikirlerini anlatan eserler bulunabiliyordu⁹². Ordusunu düzenleyip güçlendirdikten sonra artık güçlü bir devlet kurma arzusu uyanmıştır. Bunun ilk adımını 1811 de (Sultanında ısrarıyla) Arap Yarımadası'nda Vehhabileri yenerek başlamıştır. İkinci aşamada ise 1830 yılında Suriye'ye devam ettirmiştir⁹³. Bu gayesine ulaşmak içinde hemen askeri reformlara başlatmış, Osmanlı Devleti'ne karşı durabilmek ve kurmasını planladığı devleti ayakta tutabilmek amacıyla Avrupa tarzı modern donanımlı bir ordu kurabilmek için başlangıçta İtalya'ya daha sonrada Fransa'ya öğrenciler göndermiştir⁹⁴. Bu ordunun sayısı 180 bin düzenli ve 40 bin de düzensiz olmak üzere 220 bin asker olarak kayıtlara geçmiştir⁹⁵. Fakat Mehmet Ali Paşa'nın hiçbir zaman bir Arap imparatorluğu kurma hedefi olmamıştır. Paşa'nın hedefini kendine ve çocuklarına zayıf olan Osmanlıdan bir parça koparıp ya da Osmanlı Devleti'nin yerine yeni bir devlet kurmaktı. Bu konuda

---

Nahar, 1968, s. 73.; Burada Hourani şunu da söylemiştir ki Mehmet Ali Paşa'nın ilk yaptığı icraatlardan birisi de kendini başa getiren ulemeden kurtulmak olmuştur.

⁸⁸ Bilgenoğlu, a.g.e., s. 25.

⁸⁹ El-Hindi, a.g.e., s. 122.

⁹⁰ Zeine, N. Zeine, **Arap Milliyetçiliği'nin Doğuşu**, İstanbul: Gelenek Yayıncılık, 2003, ss. 43-44.

⁹¹ A.g.e., s. 44.

⁹² Muhammed Hüseyin, **el- İslam ve'l Hadara'l Garbiy'ye**, Riyad: Darü'l Furkan, 1975, s. 18.

⁹³ George, Antonious, **Yakazatül Arap (Arap uyanışı)**, Beyrut: Darü-l ilim lilmalayin, 1987, s. 83.

⁹⁴ Berkes, a.g.e., s. 190.

⁹⁵ Fladimir Lotski, **Tarih el-Aktar el- Arabi'ye el-Hadis**, Moskova: Dar'ül Takaddum, 1971.; Bkz: Hani, a.g.e., s. 123.

Arap milliyetçiliğinin babası sayılan Satı el-Husarî Mehmet Ali Paşa hakkında şöyle demektedir⁹⁶:

‘‘O, gücünü Arap milliyetçiliği fikrinden alan biri değildi. Bunun için Arap milliyetçiliğinin oluşumunda direkt bir tesire sahip değildir, Arap milliyetçiliği fikrine çok büyük hizmetleri bulunmuştur. Lakin bu dolaylı yoldan olmuştur. Çünkü O, Arap devletleri içinde ilk modern devleti kurmuş birinci şahsiyettir. Ayrıca hem edebi hem fikrî açıdan Arap uyanışına kapılar açmıştır’’.

Paşa'nın bu projesi İngilizler tarafından engellenmiştir ve hayal ettiği devlethiçbir zaman kurulamamıştır⁹⁷. İngilizler zayıf olan Osmanlı'nın yerine güçlü, dinamik ve Fransa'ya dost olan yenibir devletin gelmesini kendi çıkarlarına zararlı görmüşlerdir ve özellikle Balmerston bu konuda hiç taviz vermeden Mısırın yeni yönetimini frenlemiştir⁹⁸. Mehmet Ali Paşa bir Arap milliyetçisi olduğu söylenemez, hatta o zamanlarda ne Mısırda ne genelde bütün İslam Dünyası'nda bir milliyetçilik kavramı yoktur⁹⁹. Fakat onun Mısır ve Suriye'de yaptığı bazı icraatlar ilerleyen dönemlerde Arap milliyetçiliğinin gelişmesine önemli katkılarda bulunmuştur. Özellikle Osmanlı Sultanına karşı savaş açıp onu müteaddit defa yenilgiye uğratması, sultanın genelde Müslümanlar özelde ise Araplar nezdinde heybetini kırmış ve Arapların Osmanlı Devleti'ne olan güvenini sarsmıştır. Ayrıca özellikle Mehmet Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa'nın Suriye'de izlediği yabancılara karşı hoşgörü politikası ve yabancı konsolosluklara ve yabancı misyoner okullarına Suriye'nin kapısını açması ilerdeki dönemlerde Arap Milliyetçiliği bilincinin halkta yerleşmesinde mühim rol oynamıştır¹⁰⁰.

İbrahim Paşa küçük yaşlarda Mısıra geldiği için Arapça bilmeyen babasının aksine güzel Arapça konuşuyor hatta kendini Arap addedip bir Arap İmparatorluğu

---

⁹⁶ Satı el-Husari, **Muhadarât fi Nuşü el-Fikra el-Kavmi**'ye, Beyrut: Merkez Dirasat el-Vahda el-Arabi'ye, 1985, s. 120.

⁹⁷ Bernard Lewis, **Tarihte Araplar**, İstanbul: Ağaç Yayınları, 2009, s. 223.

⁹⁸ Antonious, a.g.e., s. 81.

⁹⁹ Zeine, a.g.e., s. 43.

¹⁰⁰ Antonious, a.g.e., s. 88.

kurmayı hedefliyordu¹⁰¹. Baba ve oğlunun Araplar hakkında görüşleri çok farklıydı. Mehmet Ali Paşa kuracağı devleti Türkler ve Arnavutlara dayanarak kurmak istiyor, Arapların yetenek ve kabiliyetlerine güvenmiyordu ona göre Araplar bu devletin ancak tebaası olabilirlerdi. Bunun tersine oğlu İbrahim Paşa Arapların istidatlarına güveniyor ve onların kendi kendilerini yönetecek bir kabiliyette olduklarına inanıyor ve bu sayede kuracağı imparatorluğun uzun ömürlü olacağını tasavvur ediyordu¹⁰². İbrahim Paşa'nın bir diğer özelliği ise Müslüman Hristiyan eşitliğini bölgeye getirmesidir, Osmanlı Devleti'nde ehl-i zimmet muamelesi gören Hristiyanların desteğini arkasına alabilmek için Osmanlıya karşı giriştiği savaşları Türk "boyunduruğundan" kurtulmak için Arap halkının mücadelesi olduğunu iddia ediyor ve yeni kurulacak devlette Hristiyanların tam bir vatandaş olacaklarını söylüyordu. Ayrıca bu dönemde Avrupa ülkelerine yaranabilmek için ülkeyi misyoner faaliyetlerine açmıştır. Özellikle Katolikler Fransa'nın Mehmet Ali Paşa ile iyi ilişkilerini fırsat bilip birçok misyoner okulları açmıştır. Fakat bu sadece Fransa ile sınırlı değildir nitekim Amerikan ve İngiliz Protestan, Rus Ortodokslarda bölgede çok büyük faaliyetler yapıyorlardı¹⁰³. Mehmet Ali Paşa'nın Avrupa ile ilişkileri sadece askeri ilişkiler olmamıştır özellikle kültürel ve ticari ilişkilerde çok gelişmiştir. Mesela bunlardan en önemlisi Fransa'ya gönderilen talebelerdir. Bu talebeler Fransa da eğitim alıp daha sonra Mısır'a döndüklerinde (millet) ve (vatan) kavramını ülkelere taşımışlardı. Yine Avrupa ile geliştirilen ticari ilişkiler ve bunu neticesinde meydana gelen etkileşim de Avrupa'nın Ortadoğu'daki nüfuzunun kuvvetlenmesine katkıda bulunmuştur¹⁰⁴.

2.4. Tahtavi'nin Eğitim Faaliyetleri ve Misyonerlik Faaliyetleri

Mehmet Ali Paşa'nın Fransa'ya gönderdiği talebelere imam olarak giden Tahtavi (1801–1873) Müslüman Araplar arasında 'Milliyetçilik Fikri'ni ilk harekete geçiren ve bu fikrin tohumlarını atanların başında gelir. Onun düşünceleri kendinden sonra gelenler için bir başlangıç noktası olmuştur ve bilahare düşünceleri teşekkül eden

---

¹⁰¹ Lewis, a.g.e., s. 223.

¹⁰² Antonius, a.g.e., s. 91.

¹⁰³ Tibi.a.g.e., ss.128-130.

¹⁰⁴ Tufan Buzpınar, "Arap Milliyetçiliğinin Osmanlı Devleti'nde Gelişim Süreci", **Osmanlı Ansiklopedisi**, Vol: 2, 2000, ss. 168-177.

Arap Devletleri'nin kuruluşunda oldukça mühim rol oynamıştır¹⁰⁵. Tahtavi, Batı ile ilk teması yaşayanlardan birisidir. Batı'da gördüğü tecrübeleri kendi vatanı olan Mısır'a taşımak istemesi onu Mısır'da yenilik hareketinin öncülerinden birisi belki de birincisi yapmıştır. Onun en büyük özelliği “vatan” ve “vatan sevgisi” gibi konuları Arap âlemine taşıyan ilk şahsiyet olmasıdır¹⁰⁶. Tahtavi, 1826–1831 yılları arasında beş yıl Fransa'da bulundu. Bu yıllarda Fransız kültürünü inceledi, Fransız dilini ve çevirmenliği öğrendi. Burada ki gözlemlerini ve fikirlerini kitabı “*Tahlis El-İbriz Fi Talhis Paris*” tetopladı. Eser 1834'te yayınlanarak çok rağbet gördü ve Mısır'ın her tarafına yayıldı. 1840'ta Mehmet Ali Paşa'nın talimatıyla Türkçeye tercüme edildi. Hatta Mehmet Ali Paşa memur ve devlet görevlilerine bu eseri okumayı mecbur kıldı¹⁰⁷. Tahtavi bu kitabında sadece Paris'te gördüklerini arz etmekle kalmamış ve sadece Fransız hocalarının telkini ile yetinmemiştir. Her ne kadar yeni fikirler ve konular ele alsada bunları bir hadis veya İslam tarihindeki bir hikâye ile ilişkilendirmiştir¹⁰⁸. Mehmet Ali Paşa hem Mısır'ın modernleşmesi için çalışan biri olmasından hem de kendisini Paris'e göndermesinden dolayı Tahtavi Mehmet Ali Paşa'ya hep minnettar olduğunu belirtir ve ondan bahsederken daima “Hidiv-i Ekrem efendimiz” diye yâd ederdi. Mısır'ı Memlûkler'den kurtarmış olan Paşa'nın kişiliğinden çok etkilenmiş ve onu Büyük İskender'e benzetmiştir¹⁰⁹. Fransa'da buldukları yıllarda Tahtavi ve beraberindeki öğrenciler Sacy, Chevalier, Perceval gibi o yıllarda en meşhur sayılan oryantalistlerden eğitim aldılar ve bunların yenilikçi fikirlerinden istifade ettiler. Ayrıca Voltaire, Racine, Rousseau ve Montesquieu gibi filozof ve fikir adamlarının yazdıkları eserlere bakmaya fırsat buldular ve görüşlerine aşinalık kazandılar¹¹⁰. Tahtavi'nin fikirlerine bakacak olursak, üzerinde durduğu ve dillendirdiği ve hakkında şiirler ve makaleler yazdığı ilk önemli konu, asırlardır Müslümanlar bildiği fakat o zamana kadar siyasi perspektiften ele alınmamış ve önem

---

¹⁰⁵ Zekeriya Kurşun, **Yol Ayrımında Türk Arap İlişkileri**, İrfan Yayınevi, İstanbul, 1992, s. 29.

¹⁰⁶ Davut Hut, “Vakanüvis”, **Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi**, Yıl: 1, Ortadoğu Özel Sayısı, 2016, ss. 105-150.

¹⁰⁷ M. Derviş Kılınçkaya, **Osmanlı Yönetimindeki Topraklarda Arap Milliyetçiliğinin Doğuşu ve Suriye**, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2004, s. 38.

¹⁰⁸ Hourani, a.g.e., s. 96.

¹⁰⁹ A.g.e., s. 97.

¹¹⁰ Bilgenoğlu, a.g.e., s. 32.

atfedilmemiş olan “vatan sevgisi” ve “insanın doğduğu yerlere bağlılığı” mevzusunu dile getirmiş olmasıdır. O, bu konuyu farklı bir manada ele almıştır. Şöyle ki: Fransa’da geçirdiği yılların ardından yaşadıkları ve izlenimleri neticesinde bu milletin her alanda ilerlemesini yüksek seviyeye ulaştıklarını, bu milletin vatan ve milletlerine olan sevgileri ile ilişkilendiriyordu. Bu hissi Fransa’nın gücünün ve kuvvetinin kaynağı olarak görmüş, bundan yola çıkarak bu duygu ve şuurları, vatanına ve milletine hizmet etme aşkını kendi memleketinde yeniden canlandırmak istemiştir. Ona göre ilerlemenin ilk şartı buydu. Aslına bakılırsa bu Müslüman toplumlarda yükseliş devirlerinde hep var olan bir duyguydu. Ne zaman Müslümanlar vatan ve milletlerine ve inançlarına sıkı sıkı bağlanmışlarsa o dönemlerde ilerlemişlerdir. Bundan hareketle Tahtavi sık sık millet ve vatan kavramlarından bahsetmeye başladı. Tahtavi için Mısır vatandır, Mısır haklı da bu vatana bağlanması gereken bu vatana hizmet etmesi verefahı için canla başla çalışması gereken bir millettir¹¹¹.

Tahtavi bu vatan sevgisini o derece yüceltiyordu ki ona göre bu his medeniyetin ve ilerlemenin ve mülkü muhafazanın en mühim esasıydı. “Hubbulvatan’ın (vatan sevgisi) olmadığı medeniyetler yıkılmaya ve çökmeye yüz tutar” diyordu. Ayrıca bu fikir ve duyguları kendi Mısır’daki talebelerine ve ülkelerine kendi halkına da taşımak istiyorlardı. Tahtavi ve talebeleri Batı’da yazılmış birçok kitabı yeni nesillere aktarma noktasında gayet çaba sarf etmişlerdir. Bu dönemde Fransızcadan Arap diline hemen hemen iki bine yakın kitap ve kitapçığın çevirisi yapılmıştır.¹¹²

O dönemin birçok yazar ve aydını ve âlimleri gibi Tahtavi’nin de Osmanlıdan ayrılmak gibi bir fikri yoktu O sadece milletin içinde olduğu kötü durumu düzeltmek isteyen bir ıslahatçıydı¹¹³. Kısacası Tahtavi’nin milliyetçiliği ayrılıkçı bir fikir içermiyordu. Kendisi milliyetçilik hiçbir zaman kavmiyetçilik manasında milliyetçi olmamıştır ama yetiştirdiği nesil siyasal anlamda milliyetçiliğe tahavvül edecek olan ilk düşünceleri Ortadoğu topraklarına girmesine ön ayak oldu. Ondan sonra gelen

---

¹¹¹ Charles Ernest Dawn, **Osmanlılıktan Arapçılığa, İstanbul**, Yöneliş Yayınları, 1998, s. 137.

¹¹² Tibi, *a.g.e.*, s. 106

¹¹³ Bilgenoğlu. *a.g.e.*, s. 35.

kuşaklarda attığı tohumları filizlendirdiler ve milliyetçilik fikri gün yüzüne çıkmaya başlamıştır¹¹⁴.

Diğer bir eğitim faaliyeti ise misyonerlerin yürüttüğü çalışmalar olmuştur. Misyonerler, Hristiyanlığı ya da daha net ifadeyle kendi Hristiyan mezheplerini yaymak için kendilerini dini hizmete adanmış ve bağlı oldukları kiliseler tarafından özel bir eğitime tabi tutulduktan sonra dünyanın dört bir yanına gönderilmiş kişilerdir¹¹⁵. 17. yüzyılın başları gibi erken bir tarihte Suriye’de misyonerlik faaliyetleri başlamıştı. Lübnan emirlerinden ikinci Fahrettin’in teşvikleriyle misyonerler bölgeye gelmiş ama ilk başlarda maddi sıkıntılar ve yerel halkın baskısı neticesinde fazla tutunamayıp pek verimli bir iş yapamayarak ülkelerine geri dönmüşlerdir¹¹⁶.

Misyonerler bu dönemde sadece dini faaliyetler ile bir yere varamayacaklarını anlamış bunun için başka yöntemlere başvurmuşlardır. Bu dönemden sonra direkt halkla teması olan hizmetlere yönelmiş, Okul, yetimhane, hastane ve eczaneler açmışlardır. 18.yüzyılın ortalarında Osmanlı Devleti’nin Fransa’ya tanıdığı kapitülasyonlar ve Fransa’nın Osmanlı topraklarındaki bütün Hristiyan gezgin ve seyyahları himaye etme sorumluluğu anlaşması, Suriye’de Fransızların faaliyetlerinin büyük ölçüde artmasına sebep olmuş, bunun ardından Fransa’nın ezeli rakibi İngilizlerde harekete geçti. Onlarda bölgede faaliyetlerini arttırmış ve bölge adeta bir misyoner akınına uğramıştır¹¹⁷. Fakat şunu da belirtmek gerekir ki misyonerlerin en aktif oldukları dönem Kavalalı Mehmet Ali Paşa’nın oğlu İbrahim Paşa’nın Suriye’de olduğu dönemdir. Paşa Suriye’yi yabancı faaliyetlere açmış; Misyonerlerde İbrahim Paşa’nın getirdiği özgürlüklerden azami derecede faydalanmayı bilmiş ve okullar, kiliseler açmaya başlamışlardır¹¹⁸. İbrahim Paşa Misyonerlere o kadar imkân tanımıştır

---

¹¹⁴ Hut, *a.g.m*, ss. 105-150.

¹¹⁵ Sabahattin Samur, “19. ve 20. Yüzyıllarda Suriye’de Açılan Protestan Okulları Üzerine Bir İnceleme”, **Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Vol. 1, Sayı. 2, (1990), ss. 171-172.

¹¹⁶ Baktıaya, *a.g.e.*, s. 119.

¹¹⁷ Şeyma Öztürk, “Suriye’de Arap Milliyetçiliğinin Doğuşu, II. Abdülhamid’in Suriye Politikası”, (**Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul Üniversitesi SBE, 2015), ss. 48-50.

¹¹⁸ Tibi, *a.g.e.*, s.132.

ki tanınan bu özgürlük İngiliz müstemlekati olan bölgelerde bile Misyonerler tanınmamıştır¹¹⁹.

Bu dönemde en aktif Misyoner gruplar Fransız cizvitleri ve Amerikan Protestan misyonerleri olmuştur. Aslında Fransız cizvitler bölgeye daha önce gelmiş ama faaliyetlerini sürdürmeyerek geri dönmüşlerdir. Fransa'nın faaliyetleri İngilizleri rahatsız etmiş ve onlarda bölgeye misyonerlerini hemen göndermiştir. İngiltere başlangıçta Yahudileri hedef kitle olarak tespit etmişse de Yahudileri Protestan yapmakta kayda değer bir başarı elde edememiştir. Birsonraki hedefleri Suriye'de marjinal bir gurup olan batîni Dürzîler üzerinde yoğunlaşmışlarsa bundan da fazla bir netice alamamışlardır¹²⁰. Müslümanları Hristiyan yapamayacaklarını anlayan misyonerler en azından Arap-Türk birliğini bozmak için Arapların unutulma noktasına gelmiş eski eserlerini kurdukları matbaalarda yeniden basmaya başladılar. Eğitimde ise açtıkları okullarda yabancı eserleri tercüme edip bu müesseselerde okuttular. Böylece Batı kültürüne aşına ve Avrupa tesirinde kalan yeni bir nesil teşekkül etmiştir¹²¹. Bütün misyoner okulları ve faaliyetleri bir noktada ittifak etmiştir ki o da Türk karşıtlığıdır. Halka ve okullarında okuyan talebelere bu duyguyu aşılama istemişlerdir, bu okullarda yetişenlerin birçoğu Osmanlı devletine karşı menfi düşüncelere sahiptir¹²².

Misyonerle ilişkili olarak yayın faaliyetleri de hız kazanmıştı. Osmanlı Devleti'nin Arap bölgesi, eğitim noktasında devletin bütün taşra bölgeleri gibi çok geride kalmış olup sadece dinî dersler ile yetiniliyordu. 19. yüzyılın başlarında bir İstanbul'da(1816) birde (1822) Kahire'de olmak üzere Arapça basan sadece iki matbaa bulunuyordu¹²³. Bu neşriyat ve okul azlığından faydalanan Misyonerler özellikle İbrahim Paşa'nın Suriye'yi işgalinden sonra Paşa'nın yabancılara olan hoşgörüsünden istifade ederek hızlarını arttırmış ve birçok okul ve kiliseler açmış, bu kurumlardaki matbuat eksikliğini gidermek içinde kendi baskı makinelerini ithal etmişlerdir. Bu faaliyetler Osmanlının Arapça konuşan bölgelerinde ilk milliyetçilik kıpırdanmalarına temel

---

¹¹⁹ Tufan Buzpınar, "Suriye ve Filistin'de Avrupa Nüfuz Mücadelesinde Yeni Bir Unsur: İngiliz Misyonerleri (19.Yüzyıl), **İslam Araştırmaları Dergisi**, Sayı. 10, (2003), s. 107-120.

¹²⁰ A.g.m., ss.107-120.

¹²¹ Lewis, *a.g.e.*, ss. 230-231.

¹²² Buzpınar, *a.g.m.*, ss. 107-120.

¹²³ Antonious, *a.g.e.*, s.101.

olacak olan Arap edebiyatının canlanmasına bir can suyu olmuştur¹²⁴. Bu okullarda yetişen veya misyonerlerle teması olan Hristiyan gazeteci ve fikir adamlarının ilmi ve edebi cemiyet kurma, Arapça kitap ve gazete yayınlamak, sözlük ve ansiklopedi çıkarma çalışmalarına önem vermeleri, Arapçılığın canlanmasında etkili olmuştur¹²⁵.

Bernard Lewis'e göre Milliyetçilik fikri, İslam'ın birlik fikrinin etkisi altında kalmayan, Batının kültüründen etkilenen, bu kültürün tesiri altında kalan Hristiyanlarda çok kuvvetli idi. Çünkü bir Hristiyan kendini Müslüman bir cemaatin kurduğu birliğe bağlayamazdı onun için hep bir çıkış yolu arayışı içinde olmuş bunu da milliyetçilikte bulmuştur¹²⁶. Arap dilinin canlanmasında özellikle Amerikan Protestanların çok büyük rolü olmuştur. Bunlar halkla iletişim kurmada yerli dilin ne kadar önemli olduğunun farkına varmış ve öncelikle İncil'i Arapça'ya tercüme etmişlerdir¹²⁷. Yine o dönemde bölgedeki Ortodokslarla ilgilenen Ruslarda Grek Papazların nüfuz alanını kısıtlamak için Grek dili yerine Arapçayı kullanmayı tercih etmişlerdir¹²⁸ Burada Arapça'nın ustası Nasif Yazıcı (1800-1871) ilk göze çarpan isimdir. 19. yüzyıl da Arap dilinin ve edebiyatının canlanmasında çok ciddi gayretleri olmuştur. Özellikle okullarda okutulmak için hazırladığı kitaplar yıllarca okullarda müfredat olarak okutulmuştur. Yazıcıya göre Osmanlı yönetiminden kurtulmanın tek çaresi yeniden Arap kültürünü canlandırmaktı. Yazıcı var gücüyle Arap dilini canlandırmaya çalışmış ve önemli bir kesim üzerinde etkili olmuştur. Çocuklarını da bu gayeler üzerine eğitmiştir Oğlu İbrahim Yazıcı Arap uyanışını haykıran ilk mısraları yazan şahıs olmuştur¹²⁹ Arap dili ve edebiyatının canlanmasında mühim rol oynayan ikincisi ise Butrus el-Bustani'dir (1819-1883). Bu maksadını gerçekleştirmek için büyük faaliyetler içerisine girmiş ve yılmadan ömrünün sonuna kadar bu minval üzere çalışmıştır. Beyrut Amerikan Konsolosluğu'nda tercümanlık yapmış olan Bustani İncil'i Arapçaya çevirmiş

---

¹²⁴ Davişa, a.g.e., s. 17.

¹²⁵ Ali Ulvi Özbay, "19. Yüzyıl Arap Milliyetçiliğinde Misyonerlerin Etkisi: Suriye Örneği", **Tarih Okulu Dergisi**, Sayı. 35, (Ağustos 2018), ss. 64-81.

¹²⁶ Lewis, a.g.e., s. 231.

¹²⁷ Gülşen Özbek, "Arap Milliyetçiliğinin Doğuşu, İttihat ve Terakki Dönemi Türü-Arap İlişkileri: 1908-1916", (**Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Kahraman Maraş Sütçü İmam Üniversitesi 2010), s. 18.

¹²⁸ Bayram Soy, "Arap Milliyetçiliği: Ortaya Çıkışından 1918'e kadar" **Bilgi SB Dergi**, Sayı. 30, (Yaz 2004), ss. 173-202.

¹²⁹ Antonious, a.g.e., s. 111.

ayrıca “el-Muhit” adında bir lügat da yazmıştır. Suriye ve Lübnan’da yaşanan kanlı 1860 olaylarından sonra hoşgörüyü yaymak için düzensiz olarak yayımladığı “Nefir Suriye” adında bir gazete çıkarmış ve Medresetü’l-Vataniye adında bir okul kurmuştur. Bustani fikirlerine daha geniş kitlelere ulaştırmak için onbeş günlük bir periyotla “el-Cinan” dergisini çıkarmış, “vatan sevgisi İmandandır” sözü bu derginin sloganı olmuştur. O Suriye’yi hep bir vatan olarak görmüştür ve bu ideal üzere yaşamış olmasına rağmen hiçbir zaman Osmanlı karşıtı olmamıştır. Bustani’ye göre Arapların Osmanlı’dan ayrılmasına gerek yoktur ve dar kapsamlı olan Suriye kimliği geniş kapsamlı olan Osmanlı kimliği ile çelişkili değildir¹³⁰ Bunun dışında Özellikle İbrahim Yazıcı, yabancılar olarak gördüğü Türklerden, Arapların bir an evvel kurtulmaları lazım geldiğini ancak böylelikle ilerlemenin sağlanacağına inanmıştır¹³¹. Lübnan asıllı Hristiyan gazeteci ve Tarihçi Corci Zeydan da yayımladığı gazete, dergi ve kitaplarda hep Arap milliyetçiliğine vurgu yapmış ve Arap milli şuurunun uyanmasında önemli rol oynamıştır. Zeydan yayımladığı *Hilal* dergisinde “vatan, vatan sevgisi, doğu dünyası ve Müslüman toplumların durumu” gibi konuları ele almıştır¹³². Bakıldığı zaman anlaşılıyor ki özellikle Arap Milliyetçiliğinin ilk başlangıç noktası olan Arap dili ve edebiyatının canlanmasında öncülük edenlerin birçoğu misyoner okullarında eğitim görmüş ya da onlarla teşrik-i mesai etmiş kimselerdir ve bunların çoğunluğunu Lübnanlı Hristiyanlar oluşturmaktadır.

2.5. Modernist Yaklaşımlar

19. yüzyılın başlarında birçok fikir adamı İslam âleminin geri kaldığını ve acil ıslahatlar yapılması gerektiğini söylüyordu. Batıhâkimiyetide git gide ağırlığını hissettiriyordu artık herkes bu tehlikenin farkındaydı. Müslümanlar arasında bu tehdit ve baskıya karşı nasıl bir önlem almak nasıl tavır almak ve bu yaşanan sorunların nasıl üstesinden gelinir diye değişik fikirler öneriliyordu. Arap bölgelerinde de bir arayış vardı. Acil İslah çağrıları ilk başta Mısır’dan yükselmişti. Bu çağrıları yapan şahıslardan sesi en gür çıkanlar ise Cemalettin Afgani ve onun talebesi Muhammet Abduh’un

---

¹³⁰ Bilgenoğlu, a.g.e, s. 54.

¹³¹ Davışa, a.g.e., s. 23.

¹³² Bilgenoğlu, a.g.e., s. 55.

idi¹³³. Bu dönemde özellikle iki önemli fikir zuhur etti. Bunlardan birincisi şu an ki Suudi'ye Arabistan diye bilinen ülkenin Necid bölgesinde ortaya çıkan Vehhabi hareketi, diğeri ise birçok yeni fikre beşiklik yapan Mısır'da ortaya çıkan İslam Modernizmi'dir¹³⁴. Bu iki cereyanın da savunduğu fikir, Müslümanların gerçek İslam'dan uzaklaşması sonucu İslam dünyasının geri kalmış olduğudur. Ancak bu iki görüş uygulamada birbirinden ayrıdır ve önerdikleri çözümler farklıdır. Müslümanların her alanda gerilemiş olduğunu ve bu durumdan kurtulmanın yegâne çaresi tekrar İslam'a dönmek olduğunu beyan ederler. Aslında bu görüş İslam Dünyası'nda yeni bir görüş değildir. İslam tarihinin birçok döneminde böyle çağrılar yapılmış ve her defasında gerçek İslam'a yeniden dönmenin gerekliliği vurgulanmıştır. Aslında modernistler Osmanlı'dan ayrılmak gibi taleplerde bulunmasalar da onların İslam'ın ilk günlerine dönme çağrısı zımnen Osmanlı Devleti'nin savunduğu görüşün altını oymaktaydı¹³⁵.

Modernist hareket aslında fikrî bir hareket olarak başlamıştır¹³⁶. Modernistler, İslam'ı bir medeniyet olarak telakki etmişler ve hep Batı medeniyeti ile kıyas etmişlerdir. Batı medeniyetinin her tarafa intişarının farkında olmuşlarsa da bu medeniyete karşı düşmanlık sergilememişlerdir. Avrupa'nın ilim noktasında Müslümanlardan daha ileride olduğunu ve İslam dünyasının geri kalmış olmasını kabul etmiş olan İslam modernistleri bunun çözümü olarak Müslümanların asra uygun ve akla dayanan yeni bir İslami yoruma mecbur olduklarını savunur. Modernistler dışarıdan gelen tehditlere karşı dayana bilmek için reform talebinde bulunmuşlardır. Kadercilik anlayışından kurtulup yeniden Kur'an ve Sünnete dönülmesini savunmuş ve akli ön plana çıkarıp içtihat kapısının açılmasını, dinin bidatlerden arındırılıp İslam toplumunun modern hayata uyumunun sağlanmasını dile getirmişlerdir¹³⁷. Ayrıca İslam'ın esaslarına dokunmadan Avrupa medeniyetinin bilim ve teknolojisinden yararlanılabilir ve Batı'nın bazı unsurlarının alınması onlara göre elzemdir. Böylece hem İslamiyet korunmuş olacak hem de Müslümanlar bu bilgiler vasıtası ile ilerleyecek ve geri kalmışlıktan

---

¹³³ Bilgenoğlu, a.g.e., s. 36.

¹³⁴ Bilgenoğlu, a.g.e., s. 36.

¹³⁵ A.g.e., s. 36.

¹³⁶ Tibi, a.g.e., s. 115.

¹³⁷ Baktıaya, a.g.e., s. 327.

kurtulacaklardır. Bu fikrin en mühim temsilcisi Cemaleddin Afgani ve onun sadık talebesi Mısırlı Muhammed Abduh'tur. **Cemaleddin Afgani**'nin (1839–1897) aslen İranlı mı Afganistanlı mı olduğu hep tartışılmıştır. Kendisi de İslam tarihinin en çok tartışılan isimlerinden biri olmuştur. Hem kökeni hem fikirleri hem de mezhebi hakkında çokça yazılıp çizilmiş bir şahsiyettir¹³⁸. Kimisi onun soyunun Hz. Peygambere dayandırıp onu Seyyid olarak tanımlar, kimisi de bir mason olduğunu iddia eder. Hayatının belli dönemlerinde birçok yerlerde bulunmuştur. İran, Afganistan, Hindistan, Fransa, Mısır gibi ülkelerde bulunan, ayrıca iki dönem de İstanbul'da yaşayan Afgani, o dönemin önde gelen hareket adamlarındandır¹³⁹. Afgani Arap dünyasında toplumsal reform ve ıslah çağrılarını gündeme getiren ilk şahsiyetlerden birisidir. Bu fikirlerin Mısır'da da en büyük savunucusu Muhammed Abduh olmuştur. Hatta Abduh bu fikirleri daha da ileri götürmüştür. Afgani İslam dünyasına medeniyet kavramını getirmiş ve İslamiyet'ten bahsederken İslam medeniyetini kastetmiştir. Ona göre Müslümanların geri kalma sebebi akli ilimleri ve felsefeyi terk etmelerindedir. Bu fikirlerini İstanbul'a geldiğinde Darülfünun'un açılışında yaptığı konuşmada beyan etmiştir. Afgani bu konuşmasında İslam Dünyasının geri kalış sebebini tembelliğe ve müspet ilimlerin ihmaline bağlamıştır¹⁴⁰. Fakat burada Nübüvveti bir zanaata benzetmesi ulemanın ve şeyhülislam'ın tepkisine yol açmış ve kısa bir süre sonra İstanbul'dan ayrılmak zorunda kalmıştır. Bundan sonra 1871'de Mısır'a geçmiş ve Afgani'nin en verimli dönemi başlamıştır orada yenilikçiliği ile bilinen Riyat Paşasına yardımda bulunmuştur. Bu dönemde hayatının en verimli sekiz yılını geçirmiştir. Burada Ezher'de öğrenci olan bir grup onun sohbetine katılmıştır. Bu gençler daha sonra Mısır'da önemli değişikliklere ön ayak olmuşlardır. Bunlardan en meşhurları Muhammed Abduh ve sonraki dönemlerde Mısır Milliyetçiliğinin başını çeken Saad Zağlül'dür¹⁴¹.

Afgani Müslümanları özellikle Avrupa'nın istilacı politikalarına karşı uyarılmış ve Müslümanlara birlik çağrısı yapmıştır. Çünkü ona göre Batı'dan gelen işgal

---

¹³⁸ Dawn, a.g.e., s. 149.

¹³⁹ Bilgenoğlu, a.g.e., s. 37.

¹⁴⁰ Hourani, a.g.e., s. 138.

¹⁴¹ A.g.e., s. 138.

tehlikesini bertaraf etmenin yegâne çaresi Müslümanların birliğidir. Ayrıca öğrencilerini gazeteler yayınlamaya teşvik etmiştir¹⁴². Bunun neticesinde o dönem Mısır'da gazetecilik çok yaygınlaşmıştır. Bunda en önemli etkenlerden biri de Suriye'deki baskılardan kaçan Suriyeli bazı yazar ve gazetecilerin Mısır'a yerleşmesidir. Afgani Mısır'dan Paris'e geçmiştir orada kaldığı yıllarda ise İslam'ın bir akıl dini olduğu ve aslında müspet ilimlere karşı olmadığını savunmuştur. Ona göre “*İslam bilimsel akıl tarafından keşfedilen prensiplerle uyum halindeydi ve hatta din, akıl tarafından talep ediliyordu*”. Müslümanların geri kalma sebebini de hakikatte bu bilimlerin ihmalinden olduğunu dile getirmiştir. Yani İslam dünyasının durumunun kötü olmasının sebebi İslam'ın kendisi değil Müslümanların uzun zamandır teslimiyet ve akli ihmal etmelerinden, kendi içlerindeki çekişmelerden ve ümmetin parça parça olmasından ileri geliyordu¹⁴³. Ayrıca İslam'ın bilim ve kültürle uyuşmayan bir din olduğunu iddia eden müsteşriklerle de bir fikir mücadelesine girmiştir. Yine o dönemde bazı oryantalistlerin İslam'ın ilerlemeye mani bir din olduğu ve Müslümanların ilerlemek için tek çarelerinin bu inançtan vazgeçmeleri olduğunu söyleyenler olmuştur. Afgani bunlara şiddetle karşı çıkmış ve bunu yaparken de hep İslam'ın fitri ve akli melekeleri kullanmaya teşvik eden bir din olduğunu ve asla akla karşı olmadığını vurgulamıştır¹⁴⁴. Bu noktada özellikle Fransız müsteşrik Ernest Renan ile yaptığı tartışmalar çok meşhurdur. Afgani Paris'teyken öğrencisi Abduh ona iltihak etmiş ve beraber *Ürvet'ül Vuska Dergisi*'ni çıkarmaya başlamışlardır. Uzun ömürlü olmayan bu dergi sadece 18 sayı çıkmıştır. Bu dergide genellikle o dönemdeki büyük güçlerin İslam dünyası üzerindeki politikalarından bahsedilmiştir. Yine Müslümanların dâhilimeseleleri olan ayrılmışlık ve iç çöküş konuları işlenmiştir. Ayrıca bu dergi vasıtası ile Müslümanları uyanmaya ve kendilerini ıslah etmeye çağırmıştır. Gazetede dil Muhammet Abduh'un olmasına rağmen fikirler genellikle Afgani'nin fikridir ve Arap âleminde gayet tesirli olmuştur¹⁴⁵.

Afgani, Fransa'da bulunduğu dönemde dergisinde İngiltere'ye hücum ediyor ve Müslümanlar için en büyük tehlike olarak İngiltere'yi gösteriyordu. Ona göre

---

¹⁴² Baktıaya, a.g.e., s. 337.

¹⁴³ Davışa, a.g.e., s. 18.

¹⁴⁴ Hourani, a.g.e, s.140.

¹⁴⁵ Hourani, a.g.e, s.140.

İngilizlerin asıl amacı İslam'ı yok etmek ve Müslümanları tahakkümleri altına alıp onları köleleştirmekti. Onun için İran'da mevcut olduğu dönemde İngiltere'nin bu ülkedeki tütün tekeli ele geçirmesi yüzünden çıkan ayaklanmada çok mühim rol oynadı¹⁴⁶. Afgani, milliyetçiliği ve ulusçuluğu savunan bir fikir adamı değildi. Ona göre ümmet kavramı ön plandaydı ve bu kavramı ülkesine, diline, ırkına bakılmaksızın bütün Müslümanları içine alan bir kavramdı. Müslümanlar aynı inancı taşıdıkları için bir millettir, laik milliyetçilik ise onun nazarında ümmetin birliğini bozacak en büyük tehlikeydi. Milliyetçilik için “birleştirici olmaktan çok bölücü bir ruh; gerçekte tiranlık ve adaletsizlik için bir kılıf” diyordu¹⁴⁷. Bu akımın ikinci en önemli temsilcisi ise Afgani'nin öğrencisi olan **Muhammet Abduh**'tur. (1849-1905) Abduh da hocası Afgani gibi İslam dünyasının geri kalmışlığından yakınan ve çözüm için çareler arayan birisidir. Afgani Mısır'da bulunduğu sıralarda onunla tanışmış ve onun öğrenci halkasının müdavimi olmuştur. Afgani'nin Abduh'un hayatında gayet ehemmiyetli bir yeri vardır. Abduh hocasının kendini gerçek ilimler ile tanıştırdığını ve ona Kur'an-i bir hayat yaşamakta rehber olduğunu söyler. Afgani'nin Abduh'un hayatında tesiri çok büyüktür. Abduh ahir ömrüne kadar hocasına sadık bir talebe olarak kalmıştır ve hayatı boyunca ondan hep övgü ile bahsetmiştir. Abduh Afgani'nin hayatındaki etkisini şöyle izah eder:

“Pederim bana Mahrus ve Ali¹⁴⁸ ile geçirdiğim bir hayat imkânı tanıdı. Seyyid Cemaladdin ise bana Muhammed, İbrahim, Musa ve İsa (Allah'ın Selamı Üzerlerine olsun) Siddıklar ve Allah dostları ile beraber olduğun bir yaşam sundu. Şair değilim ki ona Şiiler dizeyim, nesir bilmem ki onu yazılarımla öveyim” demektedir.¹⁴⁹

Abduh Müslümanların içinde olduğu durumdan ancak dinde ıslahat ve reformlar yapılarak kurtulabileceğini savunuyordu. Yaklaşan Batı tehlikesinden kurtulmanın da tek çaresi içeride reform yapmaktan geçtiğini söylüyordu. Bunu da ancak İslam'ın eski

---

¹⁴⁶ Bilgenoğlu, a.g.e., s. 38.

¹⁴⁷ Davışa, a.g.e., s. 18.

¹⁴⁸ Abduh'un kardeşlerinin ismi.

¹⁴⁹ Muhammed Reşit Rıza, Tarihi'l Üstadi'l İmam eş-Şeyh Muhammed Abduh, 2. baskı, Fazilet yayınları, Kahire, 2006.

günlerine yani İslam'ı aslından uzaklaştıran uygulamalardan kurtarıp İslam'a yapılan hücumların püskürtülmesinin gerektiğini savunuyordu¹⁵⁰.

Ona göre İslam mükemmel bir dindir ve Müslümanların Batı'dan alacağı tek şey Batı'nın bilgisidir. Bunun dışında Müslümanlar Batı'nın hiçbir şeyine muhtaç değillerdir. Yoksa Batı'nın batıl fikirlerini İslam Dünyasına sokmak daha büyük sıkıntı ve problemlere sebep olacaktır¹⁵¹.1871 yılında Afgani Mısır'a geldikten sonra Abduh onun en güzide öğrencisi oldu. Afgani'nin derslerini takip ederek felsefe ilmini tahsil etti. Bu dönemde artık hocasından aldığı fikirleri el-Ahram gazetesinde yaymaya başladı. Bu gazetede siyasi ve içtimai konular hakkında makaleler yazıyordu ve ateşli bir şekilde reform fikrini savunuyordu. Daha sonra kendi fitratına en uygun meslek olan eğitimciliğe döndü ve el-Ezher'de dersler verdi. Bu dönemde el-Ezher öğrencilerine çağdaşbilimleri tanıtmak için kurulan Dar'ül-Ulum'ageçti ve burada özellikle Gizo'nun Avrupa Medeniyeti adlı eserinin yanı sıra İbn-i Haldun'un Mukaddimesini okuttu¹⁵². Her ne kadar Abduh Batı ilmi birikiminden faydalanma taraftarı olsa da Batıyı körü körüne taklide şiddetle karşı çıkıyor ve bunu şöyle dile getiriyordu “*Doğuluları Batıyı taklit etmeye sevk eden güç asıllarını ve kaynaklarını iyi incelenmezse bir fayda vermez*”.Ona göre Müslümanların neyi ne için aldığını bilmeleri gerekiyordu¹⁵³.Abduh, İslam'ın üstünlüğünü her zaman tekrarlar ve hep İslam'ın ilk yıllarını hatırlatır ve nasıl kısa sürede parlak bir medeniyet inşa ettiğini ve hızlı bir şekilde her tarafı fetih ettiğinden bahseder. Ona göre İslam en mükemmel dindir çünkü akıl ve kalbin ihtiyaçlarına cevap verir ve ona inananlar her zaman akli melekelerini kullanırlar. Müslümanların daha önceki dönemlerde ilerlemelerinin sırrı da budur. Ona göre Batı'nın fevkalade ilerlemesindeki en büyük pay Müslümanlarındır. Çünkü Batı bu hızlı ilerlemeyi Müslümanlardan aldığı ilimler ile gerçekleştirmiştir. Avrupalıların“*yaşamlarını İslam'ın hükümlerine muvazi bir tarzda organize ettiklerini*” belirtmiştir. Müslümanların bütün buhranlarının sebebi hakiki ve doğru İslam'dan uzaklaşmış olmalarıdır. Onun sunduğu reçete Batı'nın itikat noktasında fikirlerinin

---

¹⁵⁰ Zeine, a.g.e., s. 67.

¹⁵¹ Bilgenoğlu, a.g.e., s. 45.

¹⁵² Hourani, a.g.e., s. 164.

¹⁵³ A.g.e., s. 172.

reddi ve yeniden saf ve hakiki İslam'a avdettir¹⁵⁴.Abduh ta hocası Afgani gibi Arapların Osmanlıdan ayrılmasını istememiş ve O bölgedeki Osmanlı hâkimiyetine hiçbir zaman karşı çıkmamıştır. Osmanlı Hilafetinin varlığına her zaman önem atfetmiş ve yazılarında bunun ehemmiyetinden bahsetmiştir. Bazı muasırlarının Arap hilafeti fikrine pek sıcak bakmamıştır. Çünkü ona göre Hilafetin Osmanlıdan alınıp Araplara verilmesinin İslam dünyasına faydadan çok zararı olacaktır. Abduh Osmanlı'ya muhalif olmamasına rağmen onun yeniden saf İslam'a dönülmesi düşüncesi onu zımnen bir Osmanlı muhalifi haline getiriyordu. FikirlerindeKu'ran'a dönülmesi ve Müslümanların tek kurtuluş çaresinin bu olduğu merkezi bir vurguya sahiptir. Bu meselede “*Kur'an Müslümanlar'ın muvaffakiyetlerinin kaynağıdır*” demiştir ve şunu beyan etmiştir¹⁵⁵:

Kur'an'a geri dönmekten gayri hiçbir şey Müslümanların meselelerini ıslah etme gücüne ve yeteneğine haiz değildir...Kur'an en muhkem yönleriyle Arap dilinin kurallarına riayet edilerek anlaşılmalıdır. Yani kendi dillerinde indirilen Kur'an'a muhatap olan deve çobanlarının anladığı şekilde Kur'an, Arap dilini, Arapların münazara sahasındaki pratiklerini, Arapların tarihini ve Arapların vahyin geldiği zamandaki geleneklerini bilen bir Kur'an talebesine çok yakındır ve bu tür bilgilerin kullanılması Kur'an'ı anlamada en mükemmel yoldur'.

Abduh görüldüğü gibi Arapça'nın ehemmiyetine vurgu yapmakta olup Arapça olmadan reformun gerçekleşmesinin mümkün olmayacağını ortaya koymaktadır. Nitekim bu dönemden sonra kendisinde Arapça üzerinde yoğunlaşacaktır. Bunu niçin klasik Arap edebiyatı ve dini çalışmalarının önemini her zaman vurgulamıştır. Daha sonraki yıllarda Abduh siyaseti terk eder ve onunun meşhur sözü Arap dünyasında özellikle siyaseti sevmeyenler arasında yankı yapar. Abduh şöyle diyordu “*Siyasetten, siyasetin lafzından, siyasetin manasından, siyaset kelimesinin telaffuz edilen her türevinden, siyaset sebebiyle hatıra gelecek her türlü hayalden, siyaset yapmaktan ve yapıyor olmaktan, siyaset yapandan ve yapılan yerden Allah'a sığınırım*”¹⁵⁶.Abduh'un en son vardığı neticeyse Arap dininin temel bir dini ıslah için gerekli olduğu fikridir.

---

¹⁵⁴Dawn, a.g.e., ss. 149-150.

¹⁵⁵Dawn, a.g.e., s.150.

¹⁵⁶ Reşit Rıza, **El-Menar, Muhammed Abduh'un İslam ve Hristiyanlık**, Cilt. 5, s. 521.

Bunoktadan bakıldığı zaman dediğimiz gibi her ne kadar zahiren Osmanlıya muhalif olarak görünmese de hakikatte onun ve hocası Cemalettin'in fikirleri Osmanlı'nın gelenekçi fikrilerine tamamen zıttı. Modernci şahsiyetlerden bir başka âlim ise Suriyeli **Reşid Rıza**'dır (1865-1925) Reşit Rıza Trablus yakınlarında köylü ve takva sahibi bir ailede doğmuştur. İlk tahsil hayatı eski tarz olmasına rağmen daha sonra modern ilimlerden de istifade etmiştir. Osmanlı okullarında Fransızca öğrenmiş ve Hüseyin el-Cisir'in Açtığı okulda fıkıh ve Arapça dilini tahsil etmiştir¹⁵⁷. Reşid Rıza gençlik yıllarında tasavvuf ilmine yönelmiş, özellikle Gazali ve onun kitabı İhya'u Ulüm'id-Din'den çok etkilenmiştir¹⁵⁸. Bir müddet sonra tasavvufu bırakıp Cemaletdin Afgani ve Onun talebesi olan Muhammed Abduh'un çıkardığı "El-Urvetu'l-Vuska" dergisini okumuş ve dergiyi neşir edenlerin fikirlerinden etkilenmiştir¹⁵⁹. Her ne kadar Afgani ile buluşmak istese de bir türlü muvaffak olamamış ama onun talebesi ve fikirlerinin taşıyıcısı olan Muhammed Abduh ile görüşmek ona nasip olmuş ve fikirlerinden çokça etkilenmiştir.

Reşid Rızada Abduh ve Afgani gibi Tasavvuf ehlinin bazı uygulamalarını tenkit etmiş ve bu tür hareketlerin İslam'ın ruhuna uygun olmadığını beyan etmiştir. Tasavvuf ehlinin bazı davranışlarının sadece topluma değil hatta dine dahi bir tehlike teşkil ettiğini savunmuştur¹⁶⁰. Reşid Rıza Bazı çağdaşlarını aksine Avrupa meftunu olmayıp, her zaman İslam medeniyetini Avrupa medeniyetinden daha üstün görmüştür. Avrupa'yı sadece bir defa ziyaret etmiş ve mevcut sistemlerini daima eleştirmiştir. Hatta siyasetçi ve papazlar engel olmasa Avrupa halkının İslam'a gireceklerini iddia etmiştir¹⁶¹. Buna rağmen Avrupa'nın teknolojisinden azami derecede istifade edilmesini savunmuş ve Avrupa'nın bu faziletinden istifade etmeden İslam dünyası yeni dünyada ilerlemeyi sağlayamaz demiştir¹⁶².

---

¹⁵⁷ Hourani, Albert Hourani, **el- Fikir el-Arabi Fi Asır en-Nahda (Çağdaş Arap Düşüncesi)**, Beyrut: Darü'l el-Nahar, 1968, s. 270.

¹⁵⁸ Şekip Arslan, **Reşid Rıza ev İha Arbain Sene**, Edva'usselef Yayınevi, Dimaşk, 1937, s. 36.

¹⁵⁹ A.g.e., s. 167.

¹⁶⁰ Muhammed Kürd Ali, **Muzak'kirat**, 4.cilt, Adva'ül Selef yayınları, Riyad, s. 1014.

¹⁶¹ Reşid Rıza, **el-Vahi el-Muhammedi**, Müessesetül İzzeddin li'Ineşir, Beyrut, 1406 Hicri, s. 19.

¹⁶² Reşid Rıza, **el- Hilafe**, el-Zehra Li'ilam el-Arabi, Tarhsiz, Kahire, ss. 29-30.

Reşid Rıza Osmanlı hayatının ilk döneminde Osmanlı yanlısı olup Sultan II. Abdülhamid'i pek çok yazı ve kitabında övmüştür. Ayrıca Osmanlı Hilafetinin yerine başka bir devlet ikame edilmesine şiddetle karşı çıkmış bu ve benzeri faaliyetlerin ancak ecnebinin işine yarayacağını söylemiştir¹⁶³. Yine Rıza Türkler ve Arapların İslam'ın iki ana unsurunu teşkil ettiğini ve Mutlaka bir arada olmaları gerektiğini yoksa ikisinin de izmihlale mahkûm olduğunu söylemiş ve Arapların dilleri sayesinde İslamiyet'in esasatını muhafaza ettiklerini Türklerinde siyasi hâkimiyeti sağladıklarını ve İslam dünyasını idare yeteneklerinin olduğunu beyan etmiştir¹⁶⁴. Fakat Cemaleddin Afgani'nin ölümünün ardından Sultan II. Abdülhamid aleyhine geçmiş ve Jön Türkler ile teşriki mesai yapmaya başlamış ve bunun için de İstanbul'da bir yıl kadar bulunmuştur. Bu girişimin amacının Türkler ile Arapları uzlaştırmak olarak açıklamıştır¹⁶⁵. Fakat İttihatçılarda da umduğunu bulamamıştır daha sonra ittihatçıları şiddetle eleştirmiş ve onları Bosna-Hersek'i Avusturya'ya Trablus Garbı da İtalyanlara satmakla ve Yahudilerle Anlaşmakla suçlamıştır¹⁶⁶. Reşid Rıza başlangıçta Şerif Hüseyin ayaklanmasını desteklemiş olsa da daha sonra Şerifin gayesinin İngilizlerle İttifak edip İngiltere'nin himayesinde bir Arap Hilafeti Kurulacağını anlayınca Şiddetle bu projeye karşı çıkmıştır. Şerif Hüseyin'i ilk başlarda "Arap Yarımadası'nı halis bir İslâmî hâkimiyete kavuşturmak isteyen" bir mücahit olarak tanımlasa bugün bile üzerinde tartışılan bazı olay ve nedenlerden dolayı onu "tağut" ve "şeytanın halifesi" ilan eder¹⁶⁷. Şerif Hüseyin'den umudunu kestikten sonra Yemen İmamı Yahya'ya yönelmiş fakat onda da aradığını bulamamıştır. Bu dönemden sonra Suud kralı Abdülaziz Bin Suud'u desteklemiştir. Reşid Rıza Abduh ile tanıştıktan sonra selefi fikri benimsemiş bu fikir yakınlığı onun Suudları desteklemesinde mühim rol oynamıştır.

Reşid Rıza Türkiye'de Mustafa Kemal'inöncülüğündeki Milli Mücadele hareketinin başarılarında İslam Birliği ile ilgili önemli adımlar atılacağı ümidine kapılmışsa da daha sonra hilafetin kaldırılması vedine muhalif icraatlarisebebiyletavrını

¹⁶³ Horani, a.g.e., s. 288.

¹⁶⁴ Reşid Rıza, **el- Hilafe**, s.67.

¹⁶⁵ Halid el-Hamza, **Muhammed Reşid Rıza Tavd ve Islah da'va ve Da'ıye**, Adva'ül Selef yayımları.Eskenderye, Hicri 1415. s. 32.

¹⁶⁶ Ahmet eş-Şerbasi, **Reşid Rıza**, el- Meclis el- Ala Lil-Şuun el-İslamiye, Kahire, 1970, s. 33.

¹⁶⁷ Öz, Asım. (2011). **Özgür Kavak'la Reşid Rıza Üzerine...** Özgür Kavak ile söyleşi. Dünya Bizim. 31 Ekim 2011. Erişim Tarihi 17 Kasım

013,www.dunyabulteni.net/?aType=haberYazdir&ArticleID=181507.

değiştirmiştir. Müslümanların siyasi temsiline ve hilafetin yeniden işlerlik kazanmasın dönük yeni formüller ortaya atmış, Arap milliyetçiliğini vurgulayan söylemleri daha fazla dile getirmeye başlamıştır. Ancak Reşid Rıza'nın butoplu durum yönelişlerinikoyu Arapçı veya Arap Birliği düşünceye dayandırmak da pek doğru olmaz zira o dönem çok değişken olan bir ortamda çözümler arayan birisidir¹⁶⁸.

Reşit Rıza Filistin meselesinde de aktif rol oynamıştır. Mısır'a gittikten sonra çıkardığı el Menar dergisinde bu mevzuda birçok makale neşretmiştir. Bu makalelerde Filistin meselesi üzerinde tahliller yapmış. Arapların birleştiği halde Yahudi ve İngilizlere karşı galebe çalacaklarını ve birlik olmalarına teşvik etmiştir. Yahudilere yer satan Arapları yazılarında şiddetle kınamış, 1931 senesinde yapılan konferansta gayet aktif bir rol oynamış birbirine muhalif olan Filistinliler arasında arabuluculuk yapmak istemiş muvaffak olamayınca da müftü Muhammet Emin el-Hüseyn'in tarafında yer almıştır¹⁶⁹.

Reşid Rıza tefsir, Islahat ve Siyaset, Biyografi, Hâtırat, Din, Mezhep ve Akımlar gibi birçok konuda eser bırakmışbiridir. Özellikle Hocası Muhammed Abduh'un derslerinden aldığı notlar ile yazdığı el Menar tefsiri en mühim eserlerindedir.

Vefatından sonra fikirlerinin taşıyıcısı olarak Mısır'da İhvanı Müslimin teşkilatının kurucusu Hasan el-Benna ve Filistin davasının önemli isimlerinden Kudüs Müftüsü Hacı Emin el- Hüseyniyi sayabiliriz. Reşid Rıza 1935 yılında Kahire'de vefat etmiştir.

2.6. Vehhabilik

İslami uyanış hareketinin ikincisi ise Vehhabi hareketidir. 18.asrın sonlarında Arap Yarımadası'nın Necid bölgesinde ortaya çıkan bu cereyanın fikir babasıbirçokşehirde özellikle Medine ve Şam'da geleneksel İslami eğitim gören Muhammet bin Adulvahhab'tır¹⁷⁰. Osmanlı döneminde üsluplarındaki sertlik ve

---

¹⁶⁸ M.Said Özvarlı, **Reşid Rızâ**, TDV İslâm Ansiklopedisi, cilt 35, İstanbul, 2008, ss.14-18.

¹⁶⁹Hamid İneyet, *Arap Siyasi Düşüncesinin Seyri*, (Çev: Hicabi Kırlangıç), Yöneliş Yay., İst., 1991, s. 179.

¹⁷⁰ Antonious, a.g.e., s. 82.

kabalıktan dolayı ve itikatlarındaki taassup ve kendileri dışındakileri küfürle suçladıklarından dolayı “Haricilik” Hareketi olarak tanımlanmıştır¹⁷¹. Kurucusu Abdülvehhab’a nispet edilerek muarızları tarafından bu akıma “Vehhabilik” denilmiştir, Vehhabiler ise kendilerini “Muvahhidîn” diye adlandıırırlar.¹⁷² Buhareketin çıkış noktası kesinlikle milliyetçilik değildir ama potansiyel olarak milliyetçi unsurlar ihtiva eden bir cereyandır. Çünkü Arapların İslamî anlayışına vurgu yapan bir üslubu vardır¹⁷³. Buna rağmen bazı Arap milliyetçisi yazarlar bu akımın nihaiyi hedefi Arapların anlayışına muvafık bütün Arapları bir arada tutan bir devlet kurmak olduğunu söylerler¹⁷⁴.

Abdülvehap; değişik Arap ve İslam bölgelerinde yaptığı seyahat ve gözlemlerinde gerçek İslamiyet’ten uzaklaşıldığını, İslam’ın aslında olmayan uygulamaların bu dinin içine sokulduğunu, özellikle kendi bölgesi olan Necid’de insanların hurafelere inandığını, türbelere adaklar adayıp dua ettiklerini görmüş buna karşılık kendi vazifesinin de Müslümanları hakiki İslam’a döndürmek olduğuna inanmıştı. Gerçekte onun gördüğü bu olaylar bütün İslam dünyasında olmayıp Şii’lerin bazı aşırı sapık kollarında veya cahil insanlar arasında yaygındı¹⁷⁵. 14. asır İslam düşünürü İbn-i Teymiyye’den de etkilenmişti. Vehhabilik, Hanbelî mezhebine bağlı olsa da onlar Ahmet b. Hanbel’den sonra ikinci imam olarak İbn-i Teymiyye’yi kendilerine kaynak görürler¹⁷⁶. Asr-ı saadetten yani İslam’ın ilk günlerinden sonraki her yeni teşekkül ve âdeti, bidat olarak reddediyordu. Bu da hâl-i hazırda birçok müessesenin ve kurumun reddi demektir.¹⁷⁷ Vehhabilere göre İslam’ın ilk döneminden sonra İslam’a giren her türlü yeni fikir bidattir ve dalalettir, hakiki İslamiyet ise ilk dönem Müslümanların yani Asr-ı Saadet’te Peygamber (sav) ve selef-i Salîhîn’inyaşantısıyla

---

¹⁷¹ Osman Oral, “Hayderzade İbrahim Efendi’nin Vehhabilik Adlı Makalesi”, **Mezhep Araştırmaları Dergisi**, Vol. 2, (Güz 2014, s.71-102).

¹⁷² Zekeriya Kurşun, **Necid ve Ahsa’da Osmanlı Hâkimiyeti**, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1998. s. 21.

¹⁷³ Tibi, a.g.e., s. 113.

¹⁷⁴ El- Hindi, a.g.e., s. 109.

¹⁷⁵ Hayderzade İbrahim Efendi, “Vehhabilik-3”, **Sebilürreşad**, Cilt.18, Sayı. 443, (Ay: 10, 1335), ss. 3-5.

¹⁷⁶ Ferhat Koca, “İbn Teymiyye, Takiyüddin”, **DİA**, 20/394.

¹⁷⁷ A.g.m., s. 113.

örnek olduğu Müslümanlıktır¹⁷⁸. Modernistler ve Vehhabilerin ortak özelliği ise her iki akımın da hakiki İslam'ın arayışı içerisinde olmalarıdır. Bunun içinde hep İslam'ın ilk günlerine yani saf İslam'a vurgu yapmaktadırlar. Modernistlerde olduğu gibi Vehhabiler de Araplığı ön plana çıkarmışlardır. İnançlarına göre en doğru İslam, Hz.Peygamber (sav) dönemi İslam'ıdır. Peygamber ise Arap'tır. Bundan yola çıkarak Vehhabiler, Arapların İslam'ın gerçek sahipleri olduklarını iddia ediyorlardı. Bununla da Osmanlıya karşı hareket etmenin meşruluğunu ortaya koyuyorlardı¹⁷⁹. Aynı şekilde, ana kaynaklar addedilen Kuran Kerim ve Sünnet-i Seniye de yer almayan her yeniliği bidat olarak kabul eden Vehhabilere göre İslam toplumları asırlardır sapıklık ve dalalet içerisinde yaşamaktadırlar¹⁸⁰. Vehhabilerin prensipleri katıdır ve bunda da hiç taviz vermezler. Mesela onlara göre namazın terki küfürdür. Enbiyalardan ve evliyalarından medet istemek, mezarlar üzerine türbe yapmak, buralarda kandil yakmak kurban kesmek ve adaklar adamak alamet-i küfürdür bu tür hareketleri yapanlarda Müslüman sayılmaz¹⁸¹.

Bu anlayıştan hareketle Müslüman toplumların gerçekte Müslüman olmadıklarını iddia ederler. Aslında Abdülvehhab Osmanlı yönetiminin tek adam rejimine değil de yönetimin içine düştüğü ahlaki çöküşe ve yaygınlaşan dininin emrettiği işler de gevşekliğe itiraz ediyordu¹⁸². Bu yüzden Vehhabiler sürekli Osmanlı Devlet'ini suçlamışlardır. Padişahın koruduğu İslam'ın hakiki İslamiyet ile alakası olmadığını, sultanın başında olduğu tüm müesseselerin birer bidat örneği olduğunu, dolayısıyla padişahın İslam ümmetinin gerçek lideri ve temsilcisi olmadığını iddia etmişlerdir¹⁸³ Bu işgal hareketini engelleyememesi Osmanlı'nın İslam dünyası karşısında imajını zedelemiştir. Osmanlı bu bölgeden onları ancak Mehmet Ali Paşa'nın yardımıyla çıkarabilmiştir¹⁸⁴.

---

¹⁷⁸ Hourani, a.g.e., s. 54.

¹⁷⁹ A.g.e., s. 56.

¹⁸⁰ Kurşun, a.g.e., ss. 19-22.

¹⁸¹ Cemal Kutay, **Tarihte Türkler-Araplar ve Hilafet Meselesi**, İstanbul, Aksoy Yayıncılık, 1998, s. 145.

¹⁸² Tibi, a.g.e., s. 113.

¹⁸³ Hourani, a.g.e., s. 56.

¹⁸⁴ Bilgenoğlu, a.g.e., s. 51.

Her ne kadar Vehhabilik bir milliyetçi hareket olmayıp, bir İslami uyanış düşüncesi olsada İslam'ın ilk esaslarına geri dönülmesi ve Arap kimliğine vurgu yapılması noktalarında,(İslam modernizmi gibi çok bariz olmasa da)Arap Milliyetçiliği fikrine büyük etkisi olmuştur. Vehhabilerinden büyük icraatı ise, Mekke ve Medine gibi mukaddes şehirleri ele geçirip uluslararası arenada Osmanlı'ya olan güvenin sarsılmasına sebep olmalarıdır. Zira bu işgaller tüm dünyaya artık Osmanlı'nın İslam dininde en mukaddes şehirler olan Mekke ve Medine'yi bile koruyamayacak kadar zafiyet içinde olduğunun imajını vermiştir.

2.7. Milliyetçi Arap Cemiyetleri

Arap Milliyetçiliğine katkısı olan bir diğer faktörde Arapların değişik tarihlerde kurduğu gizli ve açık cemiyetler olmuştur. Arap cemiyetleri, Arapların gerek bağımsızlık hareketlerinde gerek sonralarda oluşan Arap devletlerinin fikri alt yapısını oluşturmakta gayet büyük öneme sahiptir¹⁸⁵. II. Meşrutiyetten evvel daha çok gizli faaliyetler yapan bu cemiyetlere II. Meşrutiyetten sonra aleni faaliyet yapan cemiyetler de katılmıştır. Her ne kadar siyasi amaçlar gütsede başlangıçta bu cemiyetler İlmî, edebî ve kültürel Cemiyetler adı altında kurulmuştur. II. Meşrutiyet'ten önce kurulan Gizli cemiyetler hakkında bilgiler II. Meşrutiyetten sonra kurulan cemiyetlere kıyasen çok daha azdır çünkü II. Meşrutiyetten sonra kurulanların en azından açık bir programları vardır fakat genel manada bakıldığında zaman gizli cemiyetlerin genelinde bir bağımsızlık kokusu hissedilir¹⁸⁶

2.7.1. II. Meşrutiyetten Önce Kurulan Gizli Cemiyetler

Genel olarak bakıldığında bu cemiyetlerin ortak özelliği, hepsinin de gizli olması ve genellikle misyoner okullarında yetişmiş veya onlarlar iş birliği yapmış Hristiyanlar tarafından kurulmuş olmasıdır:

Edebiyat ve İlim Cemiyeti: Cemiyet el- Edap ve'l Ulum (Edebiyat ve İlim Cemiyeti): Bu cemiyet Bustani ve Yazıcı'nın önerileriyle Amerikan misyonerlerinin katkılarıyla kurulmuş olup özellikle okul ve yeni tarz eğitimi yaymaya önem vermiştir.

---

¹⁸⁵ Kurşun, a.g.e., s. 82.

¹⁸⁶ A.g.e., s. 82.

1847 yılında Beyrut'ta açılan bu cemiyetin en önemli azaları Yazıcı ve Bustani ile beraber Eli Smith ve Fendik gibi Amerikan misyonerlerdir. Bu cemiyetin bir üyesi de o zamanlar pek bilinmeyen fakat sonradan gayet meşhur olan İngiliz Chercul'dır. Cay-ı dikkattir ki bu cemiyette hiçbir Müslüman üye yoktur; üyelerin hepsi Beyrut'ta ikamet eden Hristiyanlardır¹⁸⁷.

Şark Cemiyeti: El-Cem'iyet El-Şarkiyye(Şark Cemiyeti)Amerikan misyonerlerine misilleme olarak Fransızlar tarafından kurulmuş olup yine bütün üyeleri Hristiyanlardır¹⁸⁸.

Suriye İlmîyye Cemiyeti: El-Cem'iyet El-İlmîyye Es-suriyye(Suriye İlmîyye Cemiyeti) 1857'de Suriye'de kurulan bu cemiyetin en büyük özelliği ilk defa Müslüman üyelerinde katılması olmuştur.Bu cemiyetin başkanlığını Dürzî Muhammed Arslan yapmıştır¹⁸⁹.Cem'iyetül Beyrut es- Sir'riyye (Beyrut Gizli Cemiyeti): Beyrut Gizli Cemiyeti1875'te kurulan bu cemiyet. Batı tarzı eğitim veren misyoner okullarındaözellikle Suriye Protestan Koleji'nde yetişen Hristiyanların kurduğu bir cemiyettir.Bu cemiyetin en büyük eylemi 1878-1881 yılları arasında Beyrut sokaklarında astıkları Türk yönetimi karşıtı ilanlardır. İbrahimel-Yazıcı, Faris Nimr, Şahin Makaryus gibi isimler tarafından kurulan bu cemiyet astıkları ilanlarla yerel halkı Osmanlı'ya karşı birlik olmaya çağırmış ve güç birliği yaparak topraklarından Türkleri çıkarmayı önermiştir. Türkleri kovduktan sonrada herkesin eşit olduğu laik bir devlet kurmanın gerekliliğini savunup din farkı nazara alınmadan herkes bu devlette bir vatandaş hukukuna haiz olacağını iddia etmiştir.Bu cemiyet kültürel olmaktan ziyade siyasi bir cemiyettir. Astıkları afişlerde Türklerin Araplara zulmettiğini ve Türkleri ülkelerinden çıkarmak için Arapların güç birliği yapmaları gerektiğini yazmışlardır¹⁹⁰.Bu cemiyetin göze çarpan en bariz özellikleri ise ilk defa bağımsızlık talep etmeleri ve bunu halka duyurmaları olmuştur.Bir diğer husus dabu cemiyetin kendinden sonra gelen cemiyetlere bir program teşkil etmesidir. Nitekim daha sonraları teşekkül eden birçok açık ve gizli cemiyet, bu cemiyetin program ve taleplerini

---

¹⁸⁷ Antonious, a.g.e., ss. 116-117.

¹⁸⁸ Kurşun, a.g.e., s. 84.

¹⁸⁹ Antonious a.g.e., ss. 116-117.

¹⁹⁰ Bilgenoğlu, a.g.e., s. 56.

kullanmışlardır. Daha bunlara benzer bazı cemiyetler kurulmuşsa da yukarı da sayılan Cemiyetler bu tür cemiyetlerin en önemlileri sayılır. Şunu da söylemek gerekir ki bu tür cemiyetlerin programlarının hemen hemen hepsi birbirine yakındır; hatta bazıları aynı kişiler tarafından kurulmuştur. Genel olarak bakıldığında Türk aleyhtarı neşriyat yaparak Arapların şanlı geçmişine vurgu yapıp, Arapları Türklere karşı birlik olmaya özellikle Suriye bölgesinde İsyân bayrağını açmaya çağırıyordu. Fakat o sıralarda bu tür cemiyetlerin etkisi çok zayıf ve kısıtlıdır¹⁹¹.

2.7.2. II. Meşrutiyetten Sonra Kurulan Resmî Arap Cemiyetleri

Sultan II. Abdülhamid döneminde gizli faaliyet yapan cemiyetlerin birçoğu II. Meşrutiyetten hemen sonra resmî cemiyetler olarak açılmıştır. Arapların bu dönemde kurdukları cemiyetler her ne kadar milliyetçi isimler taşımasa da hakikatte birçoğu milliyetçi faaliyetler içerisinde olmuşlardır. Hatta bunların bazılarının gizli uzantısı bile olmuştur.

İha El-Arabî El-Osmanî: (Osmanlı-Arap Kardeşliği Cemiyeti)

II. Meşrutiyet'in ilanından hemen sonra Osmanlı'daki ilk resmî Arap örgütlenmesidir. Gayesi Arap bölgelerinde yapılması gereken reformları savunmak ve Arapçanın eğitim dili olmasını talep etmek görüntüsünde olan fakat hakikatte Arapçılık yapan bu cemiyet İstanbul da ikamet eden Arap ileri gelenlerinin gayretleriyle kurulan, ilk resmî Arap cemiyeti olmuştur¹⁹². Bu Cemiyetin kurulmasına öncülük eden kişilerse Abdülhamid dönemi şahsiyetlerinden Şamlı Şefik el-Mueyyed ile Nadra el-Matran'dır. Kendi siyasi konumlarını kaybetmek istemeyen bu kişiler bazı hamasetli gençleri vesile yaparak bu cemiyeti kurmuşlardır¹⁹³. Hazırlıkların ardından İstanbul'da yaşayan Arapların katıldığı bir toplantı ile cemiyetin açılışı yapılmıştır. Toplantıda yapılan konuşmalarda böyle bir cemiyetin kurulmasının Osmanlı Devleti sınırları içinde yaşayan Arapların hak ve hukuklarının korunması ve ilmi seviyelerinin yükseltilmesi

---

¹⁹¹ Muhammed İzzet Derveze, **Havl el-Harkel Arabiyye el-Hadise**, Sayda: Matbatül Asriyye, 1950, s. 17.

¹⁹² Hut, *a.g.m.*, s. 134.

¹⁹³ Halit Dibyan, **Hicri 14. Yüzyılda Arap Milliyetçi Cemiyetleri'nin İslam ve Müslümanlara Bakışı**, Riyat: Müslim yayınevi, 2004, s. 84.

için ne kadar gerekli olduğuna vurgu yapılmıştır. Toplantıya İttihat ve Terakki Fırkasından da temsilciler katılmıştır¹⁹⁴

Bu cemiyetin ana hedeflerini ele alacak olursak kısaca şöyle sıralayabiliriz ¹⁹⁵:

- 1- Kanun-ı Esasi'nin korunması,
- 2- Bütün anasırın Osmanlı Sultanına sadakatının sağlanması,
- 3- Arap bölgelerinin eşitlik esaslarına göre yeniden tanzimi ve geliştirilmesi.
- 4- Arapça eğitimin yaygınlaşması ve Arap geleneklerini korumak için gayret gösterilmesi.

Cemiyet her ne kadar zahirde Osmanlıcı gibi gözükse de hakikatte Arap milliyetçiliği yapmıştır. Meşrutiyetten sonra yapılan seçimlerde mebus olarak seçilen Arapların İstanbul'a geldiklerinde Cemiyet üyesi Arap gençleri tarafından limanlarda büyük gösterilerle karşılanmaları, cemiyet üyesi Arap mebusların Mecliste başarısızlıkla sonuçlanan parti kurma çalışmaları gibi olayların sonucu İttihat ve Terakki'nin Cemiyet hakkındaki şüpheleri artmıştır¹⁹⁶. İttihat ve Terakki Fırkası ile Cemiyetin arasındaki ilişkiler bozuk olduğu sıralarda patlak veren 31 Mart Hadisesi, cemiyet için sonun başlangıcı olmuştur.

El- Münteda El- Edebi El- Arabî (Arap Edebiyatçılar Kulübü):

Arapların kurduğu ikinci resmî Cemiyet ise Arap Edebiyatçılar Kulübü'dür. Bu cemiyetin özelliği ise Arapların kurduğu en uzun ömürlü cemiyet olmasıdır. 1909 yılında İstanbul'da yaşayan Arap memur, öğrenci ve edebiyatçılar tarafından kurulan bu cemiyetin Araplar için bir buluşma, tanışma ve kaynaşma merkezi olması planlanıyordu. Cemiyetin ayrıca bir kütüphane birde misafirhanesi vardı ¹⁹⁷. Bu cemiyetin kuruluş gayesi, kapatılan İhael-Arabî el-Osmanî'nin bıraktığı boşluğu doldurmaktı¹⁹⁸. Bu teşebbüse göre Cemiyetin hedefi İstanbul'daki Arap gençlerini bir araya getirip hepsine temiz, asude bir pansiyon hayatı yaşatmaktı. Cemiyet merkezi

---

¹⁹⁴ Kurşun, *a.g.e.*, s. 90.

¹⁹⁵ *A.g.e.*, s. 123.

¹⁹⁶ *A.g.e.*, s. 123.

¹⁹⁷ Antonious, *a.g.e.*, s. 184.

¹⁹⁸ Derveze, *a.g.e.*, s. 23.

onlara bir kültür yuvası olacaktı¹⁹⁹. Cemiyetin başlangıçta siyasi bir hedefi olmadığı ve sadece kültürel faaliyetler ile uğraştığı için İttihatçılar tarafından hoş karşılanmış ve hatta himaye edilmiştir²⁰⁰. Düzenlenen programlara İttihatçılarda davet edilir ve Türk ve Arap gençleri bir arada müşterek faaliyetler yapar tanışır ve fikir alışverişinde bulunurlardı²⁰¹. Bu Cemiyet Arap milliyetçiliğinin gelişiminde çok büyük rol oynamıştır. Aslında cemiyet resmî izin alabilmek için kendini kültürel faaliyetler yapan bir kuruluş olarak göstermişse de elde edilen belgeler ve kurucularının daha sonraları yaptığı bazı beyanata istinaden cemiyetin gizli bir programının olduğu ortaya çıkmıştır²⁰².

Hizb El- Lâmerkeziye El- İdari El- Osmanî (Osmanlı İdaresi Adem-i Merkeziyet Cemiyeti):

1912 sonlarında Kahire’de bulunan Suriyeli mülteciler tarafından kurulan Osmanlı İdaresi Adem-i Merkeziyet Cemiyeti iki ana nokta üzerinde duruyordu. Bunlardan birincisi adem-i merkeziyetin Osmanlı Devleti için ne kadar gerekli olduğunu Türk yöneticilere anlatmak ve onları bu sistemi uygulamaya ikna etmek, ikincisi ise Arap dünyasında adem-i merkeziyetçilik fikrini yaymak ve kamuoyu oluşturmaktı²⁰³. Cemiyetin kurucuları Arap âleminde tanınmış isimlerdi. Bunlardan en bariz şahsiyetler şunlardı: Şamlı Refik el-Azm ve kuzeni Hakkı el-Azm, İskender Ammun, El- Menar Gazetesi Sahibi Suriyeli Şeyh Reşit Rıza, Sami el-Cerdini ve Muhibeddin el-Hatip. Bugibi tanınmış isimler bu Cemiyetin çekirdek kadrosunu oluşturmaktaydılar.²⁰⁴

Cemiyetin kurulmasının gayesi, tüzüğünün ikinci maddesinde şöyle açıklanmaktaydı. *“Bu partinin kuruluş amacı farklı ırk, din ve dillerden oluşmuş olan Osmanlı İmparatorluğu’nda bütün Osmanlılara adem-i merkeziyet idaresinin erdemlerini anlatmaktır. Bunun yanında Osmanlı merkezi yönetiminden bütün vilayetlerde uygulanmak üzere adem-i merkeziyet esasına dayalı bir hükümet idaresi*

---

¹⁹⁹ Kurşun, a.g.e., s. 93.

²⁰⁰ Antonious, a.g.e., s. 184.

²⁰¹ Dibyan, a.g.e., s. 91.

²⁰² Bilgenoğlu, a.g.e., s. 130.

²⁰³ Antonious, a.g.e., s. 185.

²⁰⁴ Kılınçkaya, a.g.e., s. 66.

kurulmasını talep etmektedir.”Cemiyetin tüzüğündekiüçüncü madde ise Cemiyetin gizlibir programının olmadığını beyan etmektedir. “*Cemiyetimiz gizli değildir ve hiçbir sırrı yoktur*” denilmiştir²⁰⁵. Adem-i Merkeziyet Cemiyeti kuruluşundan hemen sonra şubeler açmaya gayret edip özellikle Irak ve Suriye gibi pek çok yerde şubeler açmışlardır²⁰⁶. Cemiyetin asıl gayesinin Osmanlı idari sistemini adem-i merkeziye esası üzerine bina etmek olduğu için bu fikri hem Osmanlı devlet erkânına benimsetmekhem de halkın budoğrultuda istekte bulunmalarını sağlamak için faaliyetler düzenlemiş ve gazeteleryayımlamıştır. Reşit Rıza da el-Menar’da durmadan adem-i merkeziyeti öven yazılar yazmış ve Osmanlının selametinin ancak bu yolla olacağını iddia ediyordu²⁰⁷. İttihat ve Terakki muhalifi Araplar ilk başlarda şahsi veya küçük gruplar hâlinde muhalefet uyguluyorlardı. Bu Cemiyetin ehemmiyeti ise Arapların muhalefetini ilk defa organize bir şekilde toplamış olmasıdır²⁰⁸. Cemiyetin en büyük başarısı ise 1913’te Paris’te Genç Araplar Cemiyeti (el-Fetat) ile ortaklaşa organize ettikleri Paris Kongresiydi. Kongre sonunda Arapların isteklerini dinleyen İttihat ve Terakkinin de kongreye gönderdiği heyet, yapılan görüşmeler sonrası kongreyi düzenleyenlerle bir anlaşmaya varmıştır. İttihat ve Terakki heyeti gerekenin yapılacağı konusunda Araplara söz vermiştir. Ancak daha sonra bunun yerine getirilmemesi Araplar üzerinde son derece olumsuz tesir meydana getirmiştir.

El- Cemiyetü’l-Umumiyyetü’l- Islahiyye: Bu cemiyet 1912 yılında Beyrut’taki Müslüman ve Hristiyan eşrafın Beyrut valisi Ethem Bey’e Başvurup izin istemesi sonucu kurulmuştur. Cemiyetin kuruluş hedefi ise bölgenin Osmanlılığına olan bağımlı güçlendirmek ve harici faaliyetleri vedışarıdan müdahale ve engellemek olarak belirtilmiştir²⁰⁹.

Balkan yenilgisinin ardından Arap vilayetlerinde çok menfi bir ortam doğmuş herkes Osmanlı Devletinden hemen Islahat yapmasını bekler olmuştur. Beyrut valisi Edhem Bey ise durumun ciddiyetini anlayıp, sadrazam Kamil Paşa’ya bölgenin

---

²⁰⁵ Bilgenoğlu, a.g.e., s. 139.

²⁰⁶ Aliye Divan-ı Harbi Örfisi, s. 91.

²⁰⁷ A.g.e., s. 145.

²⁰⁸ Antonious, a.g.e., s. 186.

²⁰⁹ M. İzzet Derveze, a.g.e., s. 35.

durumunu bildirmiş ve acil ıslahat yapılması gerektiğini söylemiş ve hem Fransız hem de İngilizlerin bölge halkı üzerinde emellerinin olduğu ve acil tedbirler alınmazsa; bölgenin Osmanlı hâkimiyetinden çıkabileceğini hatırlatmış ve buralarda yapılacak uygun ıslahatlarla bu faaliyetlerin önünün kesilebileceğini ifade etmiştir²¹⁰. Cemiyetin istekleri şöyleydi: Arapçanın resmî dil olarak kabul edilmesi, Arap memleketlerinde askere alınanların görevlerini kendi bölgelerinde yerine getirmesi, Arapların daha fazla temsil hakkına sahip olmasıydı²¹¹. Bu taleplerin İstanbul'a sunulduğu dönem de Bab-ı Âli Baskını olmuş ve İttihat ve Terakki yönetime el koymuş, bu talepleri göz ardı etmiş ve bu teşebbüsten netice alınamamıştır²¹².

2.7.3. II. Meşrutiyetten Sonra Kurulan Gizli Cemiyetler

El-Kahtaniye Cemiyeti:

İlk dönem Arap gizli cemiyetleri, kültürel ve edebi faaliyetler adı altında kurulmuş olsada II. Meşrutiyet'ten sonra kurulan gizli cemiyetler genellikle siyasi amaç güden cemiyetlerdir. İlk gizli Arap cemiyeti, İstanbul'da askeri şahsiyetler tarafından kurulan El- Kahtaniye'dir. Söz konusu Cemiyetin kuruluşunda öne çıkan isim ise, Osmanlı ordusunda binbaşı olarak görev yapmış olan 1909'a kadar İttihat ve Terakki saflarında yer alan Aziz Ali el-Mısri'dir²¹³. El-Kahtaniye Cemiyeti'nin en mühim faaliyeti ise Osmanlı Ordusundaki Arap asıllı subayları ilk defa organize etmesi olmuştur²¹⁴. El-Kahtaniye Cemiyeti'nin hedefi Osmanlı Devleti'ni, Avusturya-Macaristan krallığı örneğinde olduğu gibi iki taçlı bir krallık haline getirmektir. Buna göre İstanbul'daki Osmanlı Sultanı aynı zamanda Arap tacını da giyecek, Arap Vilayetleri kendi işlerinde bağımsız, kendi meclisini kuracak ve kendi vilayetlerinde Arapça resmî dil olacaktır²¹⁵. Ne var ki; İttihatçıların böyle bir durumu kabul etmeleri

---

²¹⁰ Kurşun, a.g.e., s. 110.

²¹¹ Bilgenoğlu, a.g.e., ss. 166-167.

²¹² Kılınçkaya, A.g.e., s. 62.

²¹³ Ahmad, a.g.e., s. 171.

²¹⁴ Dibyan, a.g.e., s. 97.

²¹⁵ Antonious, a.g.e., s.186.

mümkün değildi, çünkü onlara göre en ideal sistem merkezi yönetim sistemiydi. Dolayısıyla, ittihatçılar bu cemiyeti bölücü bir cemiyet olarak görmüşlerdir.

El-Kahtaniye Cemiyeti üyeleri çok dikkatli bir şekilde intihap ediliyor ve Milletperverliğine güvenilmeyen ve sır saklamaya kabiliyeti olmayan kişiler kesinlikle cemiyet bünyesine alınmıyordu²¹⁶. Fakat alınan bunca tedbirlere rağmen cemiyetüyelerinden birisi olup bitenleri hükümete bildirdiği şüphesi, cemiyeti kendi kendini dağıtmak zorunda bırakmıştır. El-Kahtaniye Cemiyeti, dağıldıktan sonra siyasiarenadan tamamen silinmemiştir. Cemiyet kısa bir müddet sonra üç ayrı cemiyeti netice vermiştir²¹⁷.

El- Ahd Cemiyeti (Yemin Cemiyeti): El-Kahtaniye Cemiyeti'nin kendini feshetmesinden sonra Aziz Ali Mısri bu sefer sadece askerlerin dâhil olduğu el-Ahd adında yeni bir Cemiyetkurmuştur. Aziz Ali, Kahire'de dünyaya gelmiş, İstanbul Harbiye mektebinden mezun olmuş, Balkanlarda bulunduğu sıralarda İttihat ve Terakki fırkasına katılmış, Sonraları 31 Mart hadisesinde ve Sultan II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesinde de önemli rol oynamıştır²¹⁸. Aziz Ali, Türk-Arap ilişkileri bakımından çok mühim bir yere sahiptir. Mesela 1910 yılında Yemen de çıkan ayaklanmayı bastırma görevlendirilmiş ve İmam Yahya ile yapılan anlaşmada gayet mühim bir rol oynamıştır. İtalyanların Trablusgarb'a Saldırmasının ardından bölgeye gönderilmiş savaştan sonra da orda kalıp bölge halkını İtalyanlara karşı organize etmiştir²¹⁹. Aziz Ali hayatı boyunca Federal bir Arap devleti kurmak için mücadele vermiş, bu münasebetle daha önceki tesis edilen Arap cemiyetlerinde görev almış, el-Kahtaniye'yi ise bizzat kendi kurmuştur²²⁰. El-Ahd Cemiyeti'nin en şiddetli muhalefet ettiği husus ise; İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin uyguladığı Türkleştirme politikası olmuştur. Arapların Osmanlı Devleti'nin nüfusunun yarısını teşkil ettiğini, buna rağmen Arapların hak ettikleri mevkilere getirilmediklerini belirtiyorlardı. Bunun tek suçlusu olarak ta Türkleştirme politikası uygulayan İttihat ve Terakki yönetimini görüyorlardı.

---

²¹⁶ A.g.e., s. 186.

²¹⁷ Bilgenoğlu, a.g.e., ss. 80-81.

²¹⁸ Antonious, a.g.e., s. 195.

²¹⁹ Kurşun, a.g.e., s. 123.

²²⁰ A.g.e., ss.123-124.

İktidarın Türkleştirme siyasetine bir tepki olarak El Ahd subayları, Arapça konuşan halkaların merkezi hükümette daha fazla temsil edilmesi gerektiğini, ya da merkezi yönetim sistemini bırakıp, kendilerine yerel yönetim ve özerklik tanınmasını talep etmeye başladılar²²¹.

Cemiyet gizli planlar yaparken 9 Şubat 1914'te Aziz Ali kaldığı otelde yakalanmıştır. Aziz Ali'nin 70 gün süren mahkemesinde, Kuzey Afrika'da müstakil bir Arap devleti kurma teşebbüsü ve Libya'nın İtalyanlara teslimi karşılığında rüşvet aldığı iddia edilmiştir. Neticede 1 Nisan'da idama mahkûm edilmiştir. Ancak Aziz Ali'ye isnat edilen suçların Kamuoyuna açıklanması mahsurlu görüldüğünden, tutuklanma ve idam hükmünün sebebi kapalı kalmıştır²²². Daha sonra Aziz Ali'nin idam edileceği haberi Arap âleminde çok büyük yankı bulmuş ve Doğduğu yer olan Mısır'da halk devlete karşı gösteriler düzenlemiştir. İçinde el-Ezher Dekanı'nın da olduğu bir grup Mısır'da bulunan İngiliz temsilcisi Lord Kitcheneri ziyaret edip, İngiltere'nin olaya müdahale etmesini istemişlerdir. Yine İngilizlerin İstanbul konsolosluğu bu konuda çok çaba sarf etmiş, hatta "Times" Gazetesi mütemadiyen dört hafta Aziz Ali meselesini köşesine taşımıştır²²³. Aziz Ali'nin cezası baskılar sonucu önce 15 yıla düşürülmüş ve kısa bir süre sonrada af edilmiştir. Bu af olayında dış güçlerin baskısı önemli bir amil olmuştur²²⁴. Bu cemiyete üyeler, sadece askerlerden alınıyordu. Vatanperverliğine güvenilen iki sivilden başka herkes askerdi. Osmanlı ordusunda, Iraklı askerlerin sayıca çok olmasından dolayı cemiyette Iraklı üyeler önemli bir konuma sahipti. 1914 yılına gelindiğinde cemiyetin müntesibinin 315 subaya kadar çıktığı belirtilmiştir.

El-Fetat Cemiyeti (Genç Araplar Cemiyeti) Paris, 1911

Bu cemiyet 1911 yılında Paris'te öğrenci olan yedi Müslüman Arap genç tarafından kurulmuş ve Arap milliyetçi cemiyetleri içinde en yüksek başarıya ulaşmıştır²²⁵. İlk başlar da ayrılıkçı bir programı olmasa da daha sonra Trablusgarp ve Balkan Savaşı'nda yaşanan büyük hezimetler neticesinde ayrılıkçı bir hüviyet

---

²²¹ Bilgenoğlu, a.g.e., ss. 87-88.

²²² Antonious, a.g.e., s. 198.

²²³ A.g.e., s. 198.

²²⁴ Kurşun, a.g.e., s. 24.

²²⁵ Antonious, a.g.e., s. 87.

almıştır²²⁶. Bu cemiyetin üyeliği sadece Araplarla kısıtlıyken hangi dine mensup olursa olsun her Arap bu cemiyete üye olabiliyordu. Üyenin Araplığa sadık olması ve Arapça konuşması yeterliydi. ²²⁷ Bu cemiyetin en büyük başarısı ise hiç kuşkusuz 1913'te düzenlediği ve birçok Arap cemiyetinin katılımıyla gerçekleştirdiği Paris Arap Kongresi olmuştur. Bu kongreyi kendi adına değil de Paris'te yaşayan bazı öğrenci ve göçmenler adına yapmıştır²²⁸. Paris'te yapılan bu kongreyi düzenleyenlerin başında Hama mebusu Abdülhamid Zehravi, *Hakikat* gazetesi sahibi Abdülgani el-Arisi ve Münteda el-Edebi cemiyeti başkanı Abdülkerim el-Halil vardı²²⁹. El-Fetat Cemiyeti, 1913'te Adem-i Merkeziyet Cemiyeti'ni kongreye davet etmiş, birde kongreye başkanlık yapacak bir üye göndermelerini istemişti.

Adem-i Merkeziyet Cemiyeti'nin Paris kongresine de katılacağını ilan etmesinin hemen ardından hazırlıklar başlamış ve kongre tertip komitesi tarafından Osmanlı Devleti sınırları içindeki bütün Arap cemiyetlerine yönelik genel bir davetiye göndermiştir. Her ne kadar kongre bütün Arapları temsil ettiğini iddia etse de birçok Arap ileri geleni kongreyi boykot edip katılmamakla birlikte kongreye şiddetle karşı çıkmış ve kesinlikle bu kongrenin Arapları temsil etmediğini söylemişlerdir. Bunlardan en önemli isimler ise Mekke Şerifi Hüseyin'in yanı sıra, o günlerde Arapların en bariz şahsiyetlerinden sayılan Aziz Ali el-Mısri ve bu kongreyi bir ihanet olarak tavsif eden Emir Şekip Arslan bu şahsiyetlerin başında gelenleridir²³⁰.

İttihat ve terakki ilk başlarda kongreye engel olmak istese de bunu başaramamıştır. Daha sonra ise İttihatçılar uzlaşma politikası izlemiş ve Paris'e bir heyet göndermişlerdir. Paris'te iki taraf arasında yapılan görüşmelerden olumlu sonuç çıkmış ve anlaşmaya varılmıştır. İttihat ve Terakki heyeti ve kongre heyeti beraber İstanbul'a gelip aralarında bir anlaşma imzalamışlardır. Araplarla İttihat ve Terakki arasında bu anlaşmanın imzalanmasının ardından Dâhiliye Nezâreti hemen harekete geçmiş vilayetlere birer telgraf göndererek vakıfların yerel idarelere teslimi, askerlik ve

---

²²⁶ Bilgenoğlu, a.g.e., ss. 110-111.

²²⁷ Dibyan, a.g.e., s. 143.

²²⁸ Kurşun, a.g.e., s. 132.

²²⁹ Cemal Paşa, *Hatırat 1913-1922*, Tanin Matbaası, Der Saadet, 1922, s. 69.

²³⁰ Bilgenoğlu, a.g.e., s.197.

eğitimde kullanılacak dil konusunun bu anlaşma çerçevesinde kullanılması gerektiğini bildirmiştir²³¹.

2.8. İttihat ve Terakkinin Türkçü politikaları

II. Meşrutiyetin ilanından sonra kısıda olsa bir Arap-Türk dostluğu oluşmuş,fakat bu dostluk bir süre sonra yerini anlaşmazlığa bırakmış ve sonunda 1916'da artık kopma noktasına kadar gelmiş ve Arap İsyanı ile doruk noktasına ulaşmıştır. II. Meşrutiyetin ilanından sonra İlk Türk-Arap ihtilafı 31 Mart vakiasından sonra meydana gelmiştir. Hem İTC'nin politikalarından rahatsız olanlar hem de eski yönetim yanlısı Araplar kendilerini muhalif tarafta bulmuşlardır. Sadece Şam'da İttihad-ı Muhammed-i Cemiyetine yaklaşık yetmiş bin kişi üye olmuştur²³².Bu demek oluyordu ki İttihatçılara muhalif her oluşuma Araplardan her zaman destek gelecektir. Buda İttihatçıların Araplara olan güvenini sarsmıştır.

İttihatçıların uyguladığı milliyetçilik politikaları Araplar da ters tepki ile karşılık bulmuş ve yapılan yanlış tutumlar onların Osmanlı Devletinden ayrılmalarına neden olmuştur. İlişkilerin bu noktaya kadar gelmesinde şüphesiz en büyük sebeplerinden biride İttihat ve Terakkinin Türkçülük politikası olmuştur. İttihatçıların bu uygulaması Arapları kendi kültür, gelenek, hukuk ve milliyetlerini hatırlamalarını netice vermiştir²³³. Her ne kadar İttihat ve Terakki'nin dil politikaları Araplarda tepkilere neden olsa da Hakikat taasıl bu meseleyi körükleyenler İTC'nin merkezietçi politikalarına karşı gelen Adem-i Merkezietçiler ve değişik yerlerdeki Arap milliyetçileri ve hatta İstanbul'da Arapçanın ihmalini eleştiren Muhafazakâr kesimdir. Örnek olarak o yıllarda yayımlanan *Sırat-ı Müstakim* dergisi bile Fransızcanın Arapçadan fazla ilgi görmesini eleştirmiştir²³⁴. Buna İlave olarak ta Cemal

---

²³¹ Bilgenoğlu, a.g.e., s. 197.

²³² Zekeriya Kurşun, **Yol Ayrımında Türk-Arap İlişkileri**, İstanbul: İrfan Yayınları, 1992, s. 55.

²³³ Mustafa Abdurrahman Assaf, Adülhamid Zehravi ve Syasi Düşüncesi, (**Yayımlanmamış Doktora Tezi**, Amman Üniversitesi SBE 1991), s. 15.

²³⁴ Sırat-ı Müstakim, 9 Şubat 1909.

Paşa'nın Suriye ve Beyrut'ta bazı Arap milliyetçilerini idam ettirmesi Osmanlı Devleti çatısı altında son dönem Türk-Arap ilişkilerinin en fazla tartışılan konusu olmuştur²³⁵.

La Merkez iye'nin Suriye'de bir Arap Devleti, Mısır'da ise bir Arap hilafeti kurma çalışmalarının olması bu cemiyete üye olanlar 1916 yılında da kurulan Divan-ı Harp'te yargılanmalarına sebep olmuştur. Bu yargılamalar sonucunda Âyandan Abdülhamid Zehravi, eski mebus Şefik el- Müeyyed, gazeteci Abdülğani Arîsi, Lübnanlı şair Refik Rızık Sellum, La Merkeziye üyesi Şükrü el-Aseli, Abdülkerim el-Halil ve Selim el- Cezairi gibi önemli Arap milliyetçilerini naralarında olduğu kırka yakın Arap lideri idam edilmişlerdir²³⁶. İdamlar iki tarafın ilişkilerine ağır bir darbe vurmuş; bu durum Araplar tarafından hareketlerine meşruiyet kaynağı olarak kullanılmıştır. Dönemin yakın tanıklarından olan, 1917- 1918 dönemi Meclis-i Mebusanı'nda Havran mebusu olarak bulunan Emir Şekib Arslan bu idamların devletin itibarını zedeleyişini, Abdülhamid Zehravi'nin üç yıl önce Ayan üyeliğine getirilip, üç yıl sonra da Divan-ı Harbe verilip idam edilmesi olayına dayandırmaktadır. Arslan'a göre bu durum büyük bir hata olmuş ve halkın devlete olan güvenini ortadan kaldırmıştır²³⁷.

Abdülhamid Zehravi konusunda bir açıklık getiren Falih Rıfkı Atay, Zehravi'nin bırakılması için Enver Paşa'nın, aynı şekilde Şefik el- Müeyyed'in bırakılması için de Talat Paşa'nın devreye girdiklerini söylemektedir. Atay'dan öğrendiğimize göre İstanbul davasının bir kez de kendileri tarafından incelenmek üzere gönderilmesini istemişlerdir. Ancak Cemal Paşa, işin içine İstanbul'un girmesinin zaman kaybına neden olacağını ileri sürerek, harp esnasında çıkan ve kumandanlara vatan savunmasının zorunlu kılması halinde idam hükümlerini doğrudan uygulama yetkisi veren kanuna dayanarak, idamları gerçekleştirmiştir. Daha sonra idamların gerçekleştirildiği haberini İstanbul'a göndermiştir²³⁸.

---

²³⁵ Bilgenoğlu, a.g.e., s. 200.

²³⁶ Falih Rıfkı Atay, **Zeytindağı**, Pozitif Yayınları, İstanbul, 2004, s. 48.

²³⁷ Şekib Arslan, **İttihatçı Bir Arap Aydınının Anıları**, Klasik Yayınları, İstanbul, 2005, s. 130.

²³⁸ Atay, a.g.e., s. 49.

Birinci dünya savaşı esnasında 4. Ordu kumandanı olarak Arap milliyetçilerinin bir bakıma merkezi sayılan Şama tayin edilen Cemal Paşa Suriye’de (Kasım 1914-Kasım 1917) yılları arasında bulunmuştur. İcraatları ve takip ettiği politikayla sadece o döneme değil hatta bugüne kadar Türk-Arap ilişkilerinin şekillenmesinde büyük rol oynamış bir şahsiyettir. Onun savaş esnasında Arap Milliyetçilerine karşıladığı sert üslup ve politikaları ve yaptığı idamlar sonunda İngilizlerin eline büyük bir koz vermiş, bu idamlar Arapların Osmanlıdan ayrılmasında önemli bir amil olmuştur. Bu politika Arap ve Türkler arasında günümüze kadar sirayet eden psikolojik bariyerlerin oluşmasını netice vermiştir²³⁹. Cemal Paşa’nın bugüne kadar Arap Dünyasında “Seffah” yani kan dökücü olarak yâd edilmesine sebep olmuştur.

Cemal Paşa, Suriye’ye geldiği ilk günlerde Araplarla iyi geçinmeye çalışmış onları devlete bağlı tutma yolunda büyük çabalar sarf etmiş ve birçok imarfaaliyetinde bulunmuştur. Bu siyasetinin bir muktezası olarak ta eline geçen Fransız Konsolosluğundaki Arap milliyetçiliğine ait suç belgeleri ile ilgili bir icraatta bulunmamıştır. Çünkü bu tür bir adımın düşmanın elin de bir koz olacağını ve o günler de İttihat ve Terakkinin uyguladığı İslamcılık politikasına da ters düşeceği kanaatindedir²⁴⁰. Cemal Paşa ilk başlarda uzlaşmacı ve birleştirici bir politika izlemiştir. Buna en bariz örnekse bazı Arap liderleri ile yakın ilişkiler kurması olmuştur. Mesela o günlerde önde gelen Arap ıslahatçıları Dr. Abdurrahman Şehbender ve Abdülkerim el-Halil’e yakınlaşmış, bu iki şahsiyet ile birlikte Şam da bir Arap edebiyat yarışması düzenlemiştir.

Bu yapılan yarışma sırasında Arap milletinin yükselmesine ve kültürünün zenginliğine değinilmesinin yanı sıra Arap Birliği yönünde marşlar ve kasideler dahi söylenmiştir. Bütün bunlara karşı Cemal Paşa memnuniyetini ortaya koymuş ve orada kendisinde bir konuşma yapmıştır. Konuşmasında İttihat ve Terakkinin Araplar hakkında çok müspet fikirleri olduğunu bildirmiş ve bu partinin Arap milliyetçiliğine karşı olmadığını ve tam tersine Arap yükselmesi için gayret edeceğini ve Osmanlının

---

²³⁹ El-Bakır Muhammed, Kürd Ali Muhammed, El-Habbal Hüseyin, El-Unsi Abdülbasit, **Türklerle Omuz Omuz**, (çev. Ali Benli), İstanbul: Klasik Yayınları, 2017, s. 12.

²⁴⁰ Cemal Paşa, **Muzakkarat Cemal Paşa**, Haz: Muhammet Saidi, Darü’l Farabi, Beyrut, 2013, s. 341. Bkz: Atay, a.g.e., s. 64.

kurtuluşu ancak bu iki kardeş milletin birliği ile olacağını bildirmiştir. Cemal Paşa sözüne şöyle devam etmiştir²⁴¹:

Şimdi size temin ederim ki, Türklük cereyanı Araplık cereyanının katiyen düşmanı değil, onun biraderi, hatta ayrılmaz refikidir. Türk genci Arap'ın terakkisini, bütün milli hukukuna sahip olmasını bütün canıyla ister. Türk gencinin bu günkü çalışmış Türk milletinin milli hissini uyandırdıktan sonra Türk'ü okutmak, Türk'ü çalışkan yapmak, Türk'ü esaretten kurtarmak, Türk'ün sıhhatini iade etmek Türk nüfusunu arttırmak, imarını, refahını arttırmak, hulusa Türk'ü yirminci yüzyılda yaşayan milletler arasında hayat hakkına malik muhterem ve mübarek bir unsur halinde âlemin gözü önüne arz etmek gibi mühim noktalara matuftur... İşte onlardan biri olmak üzere onların dilinden söylüyorum ki siz ey Arap gençliğinin güzide mümessilleri siz de aynı gayelerin temini için çalışınız. Arap illerinin istilası hırsıyla her nevi fesat ve hileyi mubah gören ecnebilere satılmış olan mahlûkların tezviratına inanmayınız. Gerek Türk gerekse Arap gençliği söylediğim tarzda onar sene alışınız. Ondan sonra etrafınıza bakınız, birbirinizin kucağına o zaman atılınız ve bir daha ayrılmamak ahdi ve misakı ile “lahmın lahmı, demin demi (etin eti, kanın kanı)” sırrını tasdik ediniz. Ben Türk ve Arap gençliğine hitaben şunu söylüyorum ki, bu iki millet birbirinden ayrıldıkları anda her ikisi de zevale mahkûmdur. İslamın bu iki güzide büyük rüknü arasında itilaf açıklaması, İslam kudretinin inkırazını doğurur ve nihayet umumi bir İslam esareti kaçınılmaz bir hal alır. Yazıktır Efendiler! Turanî, Kahtani, Namani gibi her biri iblise yaraşır bir şeytanetle dinimizi ve mübarek yurdumuzun hain düşmanları tarafından icat edilmiş, birtakım cereyanlar sizler arasında ihtilaf meydana getirmesin! Türk ve Arap birbirinizi seviniz, birbirinize karşılıklı hürmet ediniz ki aynı gayeye matuf hizmetleriniz semereli olsun. İlla her ikiniz için de inkıraz felaketi ve esaret muhakkaktır.

Cemal Paşa Suriye'de ulemanın halk üzerinde etkisini iyi bildiği için özellikle Şam'daki büyük ehl-i ilim ve bütün Suriye uleması ile çok yakın alakakurumuştur.

---

²⁴¹ A.g.e., s. 173.

Bunu da 4'ncü Ordu müftüsü Esad eş-Şukayrî vasıtası ile yapmıştır. Mesela Şamlı büyük muhaddis Şeyh Bedreddin el-Haseni'nin Cemal Paşa'yı ziyaret etmesi halk içinde ona karşı büyük bir güven oluşmasına vesile olmuştur²⁴².Paşa yine o döneme kadar Osmanlı devletine karşı pek çok zaman isyan etmiş olan Dürzîler ile de Emir Şekip Arslan vasıtasıyla yakın alaka kurmuştur. Bunu da Dürzî liderlerine yaptığı taltif ve altın ile gerçekleştirmiştir.

Başlarda ilişkiler iyi olsa da Cemal Paşa Arap aydınlarını idamından sonra Arap dünyasında ona karşı çok kötü bir nefret meydana gelmiştir. Gerçi, o yıllarda asılan Araplarında tamamen suçsuz olmadığı o zamanlarda yazılan hatıra kitaplarından anlaşılmaktadır. Mesela bu konuda kendisi de bir Arap milliyetçisi olarak bilinen Beyrut şehremini Selim Ali Selam Hatırlarında Abdülgani el-Arîsi'nin 1915 yılının yazında kendi ile bir araya geldiklerinin el-Arîsi'nin kendine Emir Faysal tarafından gizli bir heyetin kurulduğunu ve Osmanlıya karşı Şerif Hüseyin tarafından bir isyan meydana gelirse kendileri bu heyetin Bilad-ı Şamdaki isyanı tertip edeceğini söylediğini belirtir.²⁴³ Selim Ali Selam'ın anılarından Şerif Hüseyin'in oğlu Faysal'ın Arap milliyetçileri ve Arap ileri gelenleri ile ilişki içerisinde olduğunu ve bunları Şerif Hüseyin'in önderliğinde yapılacak isyana katılmaya ikna etmek için yoğun çaba harcadığı görülmektedir.

2.9. Şerif Hüseyin İsyanı (1916) ve Yol Ayrımı

Şerif Hüseyin Sultan II. Abdülhamid tarafından uzun yıllar İstanbul da misafir edilmiş ve hep kontrol altında tutulmuştur. Fakat İttihat ve Terakki yönetimi ele geçirdikten sonra Şerif Hüseyini Mekke Emiri olarak atamışlardır. Ancak Emir bölgeye vardığı günden itibaren İttihat ve Terakki yönetimi ile aralarında anlaşmazlıklar başlamıştır. Şerifi tebrik için her taraftan heyetler geliyordu. Hüseyin Cidde'de, İttihat ve Terakki'nin Hicazdaki azalarının oluşturduğu bir heyet tarafından karşılanmış ve onun Kanun-ı Esasi'ye sadık olacağını beklediklerini ve artık şartların değiştiğini ve

---

²⁴² A.g.e, s. 180.

²⁴³ Selam, a.g.e., ss. 31-32.

eski yönetim tarzı ile bir yere varılamayacağını bildirmişlerdir heyet Şerifi şu sözlerle karşılamıştır²⁴⁴.

*Düstura (Kanun-i Esasiye) sadık kalacak olan efendimizi saygı ile karşılarız, ümit ederiz ki eski yönetim tarzını bir tarafa atıp yeni yönetim sistemi ile bölgeyi yönetip Şerif Avni' refik ve Emir Ali'nin Sultanı razı etmek için yaptıkları despot yönetim biçimini uygulamayacaktır*²⁴⁵.

Şerif Hüseyin İttihat ve Terakki heyetine şu cevabı vermiştir²⁴⁶: “Ecdadımın ve atalarımın makamına otururken, Şerif Ebu Nüme'ın Sultan Selim'e verdiği taahhüdünü verdim. Burası Allah'ın mukaddes kıldığımız kânlardır. Burada insanlara iyiliği emredip kötülükten men eden Allah'ın Düsturlarından başka düstur geçmez. Bu topraklar hakkını muhafaza etme arzu etmektedir... Allah'ın mülkünün üzerinde hüküm sürebilecek tek Kanun O'nun şeriatı ve Peygamberinin Sünnetidir.” Şerif Hüseyin cevabında uygulayacağı siyaset tarzını da ortaya koymuş ve İttihatçılardan farklı bir yol izleyeceğini göstermiştir. Şerif Hüseyin'in oğlu Abdullah'a göre Şerif Hüseyin ile İttihat ve Terakki arasındaki ilk çekişme böyle başlamıştır diyor.

Yinede bütün anlaşmazlıklara rağmen Şerif Hüseyin Türklerle ilişkisini korumak istiyordu. Nitekim Hüseyin, Türk Hükümetinin Yemen'de el-İdrisi'nin ayaklanmasını bastırılması için ondan yardım istediğinde, o, bu teklifi memnuniyetle kabul etti²⁴⁷. 1914'te Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşına girmesi Türk-Arap ilişkilerinde yeni bir sayfanın açılması demek oluyordu. Savaş öncesi ilişkilerin pekiyi olmamasına rağmen savaş başladıktan sonra özellikle Suriye de birçok Arap aydını Osmanlının yanında yer almayı tercih etmiştir. Bu dönemde Arapların büyük çoğunluğu Osmanlı Devleti'ne ve hilâfete bağlı kalmakla birlikte, Osmanlının savaştan sonra dağılacağı kanaatinde ve artık kendi geleceklerini belirlemek gerektiğine inanan küçük bir zümre de Araplar arasında mevcuttu fakat bunlar akliyeti teşkil etmekteydi²⁴⁸. Lakin Mekke de Şerif Hüseyin ve oğulları İngilizlerle irtibat kurup Osmanlıdan ayrılma seçeneğini de göz

---

²⁴⁴ Kral Abdullah, **Biz Osmanlıya Neden İsyân Ettik**, Klasik Yayınları, İstanbul, 2009, s. 28.

²⁴⁵ Abdullah Bin Hüseyin, **Muzekkiratı**, Hindavi Yayınevi, Kahire, 2012, s. 34.

²⁴⁶ A.g.e., s. 35.

²⁴⁷ Dawn, a.g.e., ss. 16-18.

²⁴⁸ Hut, a.g.e., s. 142.

önünde bulunduruyorlardı. Savaşın seyri onların önüne iki yoldan birini seçmeye sürükledi²⁴⁹:

- 1- Osmanlının yanında yer alıp Halifenin ilan ettiği cihad-ı mukadese katılıp, Osmanlı devletinin bir parçası olarak kalmak ve iç hesaplaşmaları savaş sonuna bırakmak.
- 2- İngilizlerin safında yer alıp Osmanlıyı Arap topraklarından çıkarmak ve İngilizlerle anlaşılabilir bağımsız bir Arap krallığı kurmak.

Şerif Hüseyin ve oğulları ikinci zümreden oldular ve Osmanlıya karşı isyan bayrağını açtılar. Türk-Arap ilişkilerinin en gerilimli olduğu bir dönem olan 1914'te Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'na girmesinin ve savaşın gidişinin devlet adına olumsuz bir durumda olması Araplarca devletin kesin bir dağılma sürecine girdiği konusunda bir işaret olarak algılanmıştır. Hakikatte isyan noktasında asıl babasından daha hamasetli olan o zamanlarda mebus olan Abdullah'tır, ilk defa Mısır'da İngilizlerle görüşmüş ve muhtemel bir Arap isyanında İngilizlerin Araplara yardım edip edemeyeceği Kitchener sormuş fakat Kitchener ona diplomatik bir cevap vererek İngiltere ve Osmanlı devletinin dostluk ve çıkarlarından bahsetmiştir²⁵⁰. Soru Kitchener'e gerektiği zaman Arapları Türklere karşı kullanma imkanı olduğu fikrini vermiştir. Daha sonraki günlerde bu İngilizler tarafından hayata geçirilmiş ve Osmanlıya karşı Araplar kullanılmıştır. Fakat şunu da unutmak gerekir ki mevcut literatürde Şerif Hüseyin İsyanı sanki bütün Arapların katıldığı Büyük Arap İsyanı olarak yanlış bir şekilde adlandırılmıştır hakikat ta ise Arapların birçoğunun bu isyan ile uzaktan yakından alakası yoktur. Aslında Şerif kendi toprakları olan Hicaz da bile çok fazla taraftara sahip değildi. Medine ve belki biraz daha az da olsa Taif, kendisini "Arap ülkelerinin kralı" olarak ilan ettikten sonra, İngiliz ve Fransızlarca Hicaz Kralı olarak atanmayı kabul eden bir kimseden daha çok Türklere eğilimliydi. En güçlü sanıldığı memleketi Mekke'de bile işler tahmin ettiği kadar kolay değildi, Emir'in isyan çağrısından aylar geçtikten sonra bir İngiliz istihbarat raporu, Mekke halkının çoğunluğunu "Türk-yanlısı" bulmuştur²⁵¹.

---

²⁴⁹ Antonious, a.g.e., s. 204.

²⁵⁰ Antonious, a.g.e., s. 204.

²⁵¹ Davişa, a.g.e., s. 32.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SURİYE ULEMASININ ARAP MİLLİYETÇİLİĞİNE BAKIŞI

Suriye Ulemasından ederken de Suriye'deki ehl-i ilim maksut olmuştur. Arap milliyetçiliği ve ulemanın buna karşı tavrı ucu açık bir çalışma alanı olduğu için bu çalışmada sadece başlangıçtan Mekke şerifi Hüseyin ve oğullarının isyanına kadar olan dönem ele alınmıştır. Şunu da zikretmek lazımdır ki birçok ehl-i ilim'in Osmanlıya karşı sabit bir tutumu olmamıştır; birçoğu başlangıçta Beki Osmanlı yanlısı olsa da belli hadiseler ve Şartlar onları Osmanlı muarızı yapmıştır

Suriye'de meskûn ulema hemen hemen her devirde İslam dünyasında güzide bir yere sahipti milliyetçilik dönemi diyebileceğimiz 19. Yüzyılda da özellikle Şam ve Halep'te Muhaddisler, Hatipler ve birçok tarikat şeyhi mevcuttu. Bu alimlerin de halk üzerinde çok büyük etkisi vardı. Mesela, Şam Şeyh Bedreddin el-Haseni zamanın en büyük muhaddis olarak kabul edilmiş ve halk tarafından bir veli addediliyordu²⁵². İlk başlarda ulemanın genelinde Sünni Müslümanların müdafî ve İslam dünyasını temsil eden Osmanlıya sadakat esastı, ulemanın çoğunluğu Osmanlıdan ayrılmanın İslam dünyası için çok büyük bir felaket olacağını biliyordu.

Aslında hem Türkler hem de Araplar bu iki milletin birbirinden ayrılmasının iki tarafa da felaket getireceğini biliyordu. Örneğin Paris kongresinden sonra bu konuda Şeyh Ahmet Tabbara şöyle demiştir²⁵³: “*Biz inanıyoruz ki Türkler ve Araplar iki ayrılmaz kardeştir, biri diğerinden ayrı düşünülemez, mülkün bekası da bu iki unsurun birliğine bağlıdır, hem bu iki milletin çıkarlarına hem de devletin maslahatı aralarında yanlış anlaşılmanın olmamasını iktiza eder, aralarındaki muhabbet ve saygı bağlarının daha da güçlü olması lazımdır*” diyordu.

---

²⁵² Cemal Paşa, **Muzakkarat Cemal Paşa**, Haz: Muhammet Saidi, Darü'l Farabî, Beyrut, 2013, s. 383.

²⁵³ Naci Alluş, **Abdülhamid Zehravi, Hayatı, Eserleri, Fikirleri**, Şam: Suriye Kültür Bakanlığı Yayınları, 1995. s. 44.

Ancak Osmanlı'da ulema Tanzimat dönemi ile birlikte itibar ve yetki kaybına uğramıştır. Arap vilâyetlerindeki halkın Tanzimat'a gösterdiği tepkiler, pek çok yerde asayişin bozulmasına neden oldu. Tüccar vezenginler ekonomik getirilerinden dolayı Tanzimat'ı olumlu karşılasa da gayrimüslimlerle eşit statüye indirilen ve menfaatleri zarar gören ulema, âyan ve tarikat şeyhlerinin kışkırttığı gelenekçi Müslüman ahali gelişmelerden memnun değildi²⁵⁴. Sonraki dönemlerde Sultan II. Abdülhamid'in İslam Birliği siyasetibölgenineşraf ve ulemasına büyük değer verilmesi, biraz da olsa ulemanın acısını teskin etmiştir. Ama yinede Ulema eski günlerine bir türlü dönememiştir.

Sultan II. Abdülhamid döneminde batı dünyasının giderek artan baskısına karşı gelebilmek, Hilafetin manevi kuvvetinden istifade etmek amacıyla ve Müslümanları tek bayrak altında toplamak için İslam Birliği politikasını uygulamaya koydu²⁵⁵. Sultan Abdülhamid aleyhine birçok eser telif etmiş olan ve onu karalama kampanyasının başını çeken (le Sultan Rouge) kitabının yazarı Gilles Roy bile bu politikanın ne kadar tesirli olduğunu şöyle anlatmıştır:

*“Bu Şekilde, hakimiyetini bütün Müslümanlar üzerinde kurmak için Panislamizm faaliyetlerine başladı. Bu geniş ve dini olan planına göre, Afrika ortalarına, İran ötesi Asya'da Himalayalar ötesinde Hindistan'a kadar dağılmış olan Müslümanları Hilafeti etrafında birleştirmek istiyordu”*²⁵⁶.

Bu politikanın bir iktizası olarak halk üzerinde etkisi inkâr edilmez olan dini cemaat ve tarikatlardan istifade edilmesi yolu ile Müslümanları kalben İstanbul'a bağlamak istemişti. Bu nedenle birçok tarikat şeyhi İstanbul'a payitahta getirilmiştir. Bu dönemde en aktif şahsiyetlerden biri olan Rüfai tarikatı şeyhlerinden olan Halepli Ebu'l-Hüda es-Sayyadî, Müslüman Arapların hilâfete bağlılıklarını sağlamak amacıyla “*Da'i'r-Reşad Li Sebil'l İttihad ve'l İnkıyad*” ve “*En-Nefahatu'n Nebeviye fi Hidmeti'l Hilafeti'l Hamidiyyeti'l Osmaniye*” gibi eserler neşir etmiş. Ayrıcapadişah ile Arap vilâyetlerindeki ulema ve şeyhler arasında aracılık görevi yapmıştır. Padişahın İslam ve

²⁵⁴ Davut Hut, “Vakanüvis”, **Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi**, Yıl. 1, Ortadoğu Özel Sayısı, 2016, s. 113.

²⁵⁵ İhsan Süreyya Sırma, **Belgelerle II. Abdülhamid dönemi**, İstanbul: Beyan yayınları, 2017, ss. 10-11.

²⁵⁶ İhsan Süreyya Sırma, **II. Abdülhamid'in İslam Birliği Siyaseti**, İstanbul: Beyan yayınları, 2016, s.129.

Arap coğrafyasıyla ilgili konularda güvendiği danışmanlarından biriydi. Yazdığı eserlerin, özellikle Arap yarımadası, Kuzey Afrika ve Suriye gibi Arap bölgelerine dağıtılmasının sebebi de bu bölgelerde zaman zaman etkisini gösteren milliyetçi faaliyetlerin önünü almak içindi. Bu sebeplerle, Ebu'l-Hüda ve mensubu olduğu tarikatı Rufailik, Bağdat, Basra, Yemen ve Suriye gibi Arap vilâyetlerinde maddi ve manevi olarak desteklenmiştir²⁵⁷. Selefilğin yayılmasıyla Arap dünyasında geleneksel ulemanın bilgileri sorgulanmaya başladı çünkü Selefiler, geleneksel ulema ve şeyhlere destek veren Osmanlı idaresinin İslâm'ın geri kalmasına neden olduğu kanaatindeydi²⁵⁸.

3.1. Osmanlı Karşısı Ulema

3.1.1. Abdurrahman Kevâkibî (1854-1902)

Kevâkibî Halep'te 1854 yılında doğmuştur, soylu bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelmiştir. Babası Şeyh Ahmed Bahâî b. Muhammed b. Mesut, ehl-i ilim bir zattır. Annesi Seyyide Afife ise, Suriye ayanından Antakya müftüsünün kızıdır²⁵⁹. Küçük yaşta annesini kaybeden Kevâkibî çocukluğunun bir kısmını Antakya'da teyzesinin himayesinde geçirmiştir; burada Türkçe öğrenmiştir²⁶⁰. Daha sonra Halep'e dönerek babasının medresesinde tahsiline devam etmiştir; o dönemde mevcut klasik eğitimlerin yanı sıra Tarih, Felsefe, Matematik gibi müspet ilimleri de öğrenmiştir. Türkçe ve Arapçanın yanı sıra Farsçayı da öğrenmiştir. Gençliğinin ilk yıllarında gazetecilik yapmaya başlamış; ilk olarak Halep'in Türkçe ve Arapça yayınlanan Resmi Gazetesi Fırat'ta yazmaya başlamıştır. Bu gazete Halep'te o zamana kadar yayınlanan ilk Arapça gazetedir²⁶¹. Fakat burada fazla devam edemeyen Kevâkibî daha sonra Halepli Hişam Attar ile beraber *eş Şehaba*'yı çıkarmıştır. Bu gazete sadece 15. Sayı çıkmış; daha sonra vali tarafından kapatılmıştır, Kevakibî pes etmemiş ve başka gazete olan *İtidal*'ı çıkarmaya karar vermiştir ama buda çok uzun sürmeden kapatılmıştır²⁶². Bu gazetelerde Kevâkibî yeterli ıslahatların yapılmadığını iddia etmiş ve

---

²⁵⁷ A.g.m., s.123.

²⁵⁸ A.g.m., s. 129.

²⁵⁹ Sami ed-Dehhan, **Abdurrahman el-Kevakibi**, Kahire: Daru'l- Me'arif-i Mısır, 1955, s. 14.

²⁶⁰ Ş. Tufan Buzpınar, "Kevakibi", **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt. 25, 2002, s. 339-340.

²⁶¹ Baktıaya, a.g.e., s. 341.

²⁶² Muhammet Amare, **Abdurrahman El- Kevakibi Şehidül Hürriye ve Mücedidül İslam**,

yetkilileri eleştirmiştir. Bu yüzden de hep Halep'teki yöneticilerin baskısına maruz kalmıştır. Bu merhaleden sonra Kevâkibî gazeteciliğe ara vermiş ve bazı resmî görevlerde çalışmaya başlamıştır; bunlardan bazıları şöyleydi: Halep vilâyetinde Menâfi Sandığı Vekilliği, Ticaret Mahkemesi Üyeliği, Ticaret Odası Reisliği, Belediye Reisliği, Mahkeme-i Şer'iyye Başkâtipliği gibi görevler olmuştur. Resmî görevleri sırasında amirleri ile hep ters düşmüş, onların icraatlarını eleştirmiş ve bazılarına karşı çıkmıştır.²⁶³ Bir ara serbest avukatlık gibi bir iş yapmış²⁶⁴. Halep'te haksızlığa uğrayanların mahkemelerde gönüllü savunuculuğunu yapmıştır.

Sultan II. Abdülhamid nişan ile taltif edip Kevâkibî'yi kendi safına çekip etkisizleştirmek istemişse de bunu gerçekleştirememiştir. Kevâkibî Halepli Şeyh Ebü'l-Hüdâ es-Sayyâdî'yi aracı yaparak kadılığa tayinini istemiş fakat bu isteği kabul edilmemiştir. Bu merhaleden sonra Osmanlı yönetimiyle tamamen ilişkisini kesmiştir²⁶⁵. Osmanlı yöneticileri ile yaşadığı sıkıntılar nedeniyle devlete muhalif olan Abdurrahman Kevakibi'nin görüş ve tavırları, Osmanlı sonrası Arap milliyetçileri nezdinde gayet mühim addedilmiştir²⁶⁶. Antonious'a göre Kevâkibî'den sonra Arap Milliyetçiliği Hristiyan Araplardan Müslümanların eline geçmiştir²⁶⁷. 1898'de muhaliflerin merkezi olan Mısır'a gitti M. Reşîd Rızâ yoluyla ıslahatçı kesim ile yakın ilişkiler kuran Kevâkibî Halep'te kaleme aldığı, fakat devlet ve sultan karşısı muhtevası nedeniyle neşretmediği kitaplarını Mısır'da tafsilatlandırarak neşretmiştir. Bunlardan ilki Seyyid Furâtî takma adıyla basılan *Ümmü'l-Kurâ* kitabı olmuştur. Bu kitap Mısır'da Reşit Rıza'nın yayınladığı 'el-Menâr' da parçalar halinde yayınlanmış geniş okuyucu kitlesine ulaşmıştır. İkinci eseri *Tabâ'iu'l-istibdâd ve mesâri'u'l-isti'bâd* ise önce Rehhâle K. takma adıyla el-Müeyyed Gazetesinde tefrika edilmiş ardından kitap haline getirilmiştir²⁶⁸. Fikirlerini öğrenen Hıdiv Abbas Hilmi Paşa 'a ona büyük destek vermiştir; 1901 yılında Mısır Hıdivi II. Abbas tarafından, kimi İslam ülkelerine temsilci olarak gönderilmiş ve II. Abbas'ın Sünni Müslümanların halifesi olarak seçilmesinin

---

Darül Şuruk, Beyrut, 1998, s.80.

²⁶³ Buzpınar, a.g.m., s.339.

²⁶⁴ Antonious George, **Yakazatül Arap (Arap uyanışı)**, Beyrut: Darü-l ilim lilmalayin, 1987, s. 168.

²⁶⁵ Buzpınar, a.g.m., s. 339.

²⁶⁶ Hut, a.g.m., s. 130.

²⁶⁷ Antonious, a.g.e., s. 168.

²⁶⁸ Buzpınar, a.g.m., s. 340.

gerekliliğini savunan bir bildiriye imza toplamıştır. Bu görevde Arabistan'ı, Yemen'i, Sudan'ı, Zengibar'ı ve Hindistan'ı dolaşarak Müslümanların siyasal ve iktisadî durumlarına yakından tanık olmuştur²⁶⁹.

Osmanlı Devleti'ne ve sultan ve aynı zamanda halife olan II. Abdülhamid politikasına karşı düşüncelerini cesurca ortaya koymuş; *Ümmü'l-Kurâ* (Şehirlerin Anası: "Mekke") adlı kitabında, İslam aleminin istikbalinin ve terakkisinin ancak bir Arap halifenin vasıtası ile olabileceğini ve hilâfetin Kureyş soyuna iade edilmesi gerektiğini hararetle savunmuştur. *Taba'iu'l-İstibdad* (istibdadın doğası) isimli kitabında ise, terakki ve ilerleme önündeki en büyük engel olarak gördüğü despot rejimleri, isim vermese de Sultan II. Abdülhamid'i eleştirmiştir. Merkeziyetçiliğe karşı çıkmış; Türkleri, Müslüman ve Arapların geri kalmasından sorumlu tutmuştur ve İslâm'ın yayılması için gösterdikleri hizmetten dolayı Arapları ve Arap hilâfetini savunmuştur²⁷⁰. O'na göre Türkler dinin safiyetin muhafaza edememiş ve İslam'ı yozlaştırmışlardır Araplar ise tam tersine Allah inayeti ve muhafazasıyla dinlerinin asliyetini muhafaza etmişlerdir. Bunun içindir ki İslamiyet'i Araplar, Türklere kıyasen daha fazla himaye etme kabiliyetine sahiptirler.

Kevâkibî eserlerinde pek çok yerde Araplarla Türkler arasında kıyaslar yapar sürekli olarak Türkleri İslam'ı yozlaşmasına neden olan bazı bidatleri ve dinde olmayan unsurları yerleştirmekle suçlamıştır²⁷¹. Kevâkibî Hilafetin müessesesinin yeniden Araplara iade edilmesini savunan en bariz şahsiyetlerden biridir. Kevâkibî'nin Türklere karşı bakışı son derece menfidir hatta eğer Türkler İslam dinini kabul etmemiş olsaydı, İslam âleminin ve Müslümanlar için daha hayırlı olurdu görüşünü savunmuştur. Bu sözleriyle siyasal anlamda Arap Milliyetçiliğinin önemli isimlerinden sayılan Abdurrahman Kevâkibî halifelüğün Kureyş soyundan bir Arap Halifeye devredilmesini ve Hilafetin böylece hakiki merkezine yani Hicaz'a iade edilmesini teklif etmiştir ve bu konuda matbuat yolu ile durmadan tahşidat yapmıştır.

---

²⁶⁹ Dehhan, a.g.e., s. 30.

²⁷⁰ Hut, a.g.m., s. 130.

²⁷¹ Zein, a.g.e., s. 68.

3.1.1.1. Ümmü'l-Kurâ

Kevâkibî bu kitapta hayali bir cemiyetten bahsetmektedir Mekke'de bir araya gelen bütün İslam dünyasından delegeler ile beraber İslam dünyasının geri kalış sebebi ele almaktadır. Mekkeli âlimin başkanlığını yaptığı İslam ülkelerinin 22 bölgesinden gelen âlimlerin katıldığı bu mecliste İslam âleminin içinde olduğu hastalıkları tespit edip çözümler sunmaya çalışmıştır. Kâtipliğini ise Kevâkibî'nin kendisi Seyyid Furati takma adıyla yapmıştır. Bu toplantılar kapanış toplantısı hariç toplam 12 celseden ibaret ve gayesi ise Müslümanların başına gelen olaylara neden olan maddi manevi hastalıkları teşhis edip bunlara karşı çözüm üretmektir²⁷².

Birinci oturumda Allah'tan başkasına ibadet etmeyeceğiz, ana teması adı altında yapıldığını yazmıştır. Buradan kongre başkanı Müslümanların içinde bulunduğu kötü durumu açıklamış ve bin yıldır yaşanan çöküşü anlatmıştır ve mutlaka dinimize sahip çıkmalıyız demiştir. Şura üzere bir sistem kurulmasını önermiş cehaletten ve tembellikten Müslümanların kurtulmasının gerektiğini bildirmiştir. Özellikle yöneticiler ve âlimlere yüklenmiş, aradaki anlaşmazlıkları bir kenara bırakıp yeniden birlik olma gerekliliğini savunmuştur. Fakat bunun içinde planlı projeli bir çalışmanın gerekliliğini söylemiştir çünkü kalkınma bir günde olacak bir iş olmadığını vurgulayıp onun için büyük fikir birliği hem de iş birliği ne kadar elzem olduğuna vurgu yapmıştır²⁷³.

İlk oturumdan sonra delegeler konuşmaya başlamış ve herkes kendine göre İslam dünyasının içinde bulunduğu sıkıntıları anlatmaya çalışmıştır mesela, Şamlı delegeye Müslümanların düşüşünün sebebi halkın zihnindeki Cebriyye kanaatidir ve inancı olduğunu ileri sürmüştür. Kudüslü delegeye göreyse İslam dünyasındaki siyasi istibdattır (despot yönetim biçimidir) ne zaman ki Müslümanlar Şurayı bırakıp mutlak krallık sistemine geçtiler; o zaman İslam dünyasında çöküş başlamıştır demektedir. Tunuslu Delegeye göreyse asıl dert Müslüman yöneticilerde cehaletin ilerlemesi ve yerleşmesidir. Rum yani İstanbullu delegeye göreyse özgürlüklerin kısıtlanması ve eğitimde, neşriyatta ve araştırmada özgürlüğün olmamasıdır, çünkü özgürlük dinin ruhudur özgürlüğü kaybettikten sonra hurafelerle kendimizi avutmaya başladık ve

---

²⁷² El- Kevakibi, *Ummu'l Kura*, s. 25.

²⁷³ A,g,e., s. 25.

istibdat ve zilleti kabul ettik daha sonra cahillerin bizi yönetmesine göz yumdukdemektedir. Tebrizli âlime göre; Çöküşün Müslümanların kendi nefislerine uyumalarıdır çünkü iyiliği emretmekten uzak durup kötülüğü karşı hiçbir tavır alınmamasıdır dolayısıyla biz kendi nefsimize zulüm ettik ve başımıza bunlar geldi demektedir²⁷⁴. Faslı delege ise çöküşün sebebini dinî öğretileri bırakıp şahısları yüceltmekte görmektedir. Medineli âlime göre ise Kur'an'ı kendi keyiflerine göre yorumlayan tasavvuf erbabı ve âlim kılıklı cahillerdir ki bunlar başka dinlerdeki seremonileri İslam'a sokan ve yalan yanlış hadisler uyduran yalancılardır. Kür talime göre ise yalnızca dini eğitimle yetinip fen bilimlerinin okutulmamasıdır onun için diğer milletlerin ilerlemesine yetişilememiştir. Böylece Müslümanlar geride kalmıştır. İskenderiyeli âlime göreyse asıl dert umutsuzluk yani yeistir vebu yüzden gelen füturdur. Afgan delegeye göreyse asıl dert fakirliktir ve yöneticilerin fakir halktan alıp onlara yandaş olan zenginlere dağıtmasıdır. İngiliz delegeye göre ise İslamiyet'in bir prensibi olan eşitliği, dayanışmayı yardımlaşmayı göz ardı etmektir yani zekât ve sadakayı ihmal etmektir²⁷⁵. Daha sonra yedinci oturumda ise Kevâkibî söz almakta ve İslam dünyasındaki gerilemenin sebeplerini kısa bir şekilde izah etmektedir. Ona göre dinî, siyasi, ahlaki, Osmanlı yönetimine, bağlı ve genel sebepler olmak üzere Müslümanların çöküşüne neden olan birçok sebep vardır. Saydığı dini sebepler onun Afgani ve Muhammet Abduh çizgisinde olduğunu açıkça ortaya koymakta olup ona göre Müslümanlar arasında Cebriyye inancının intişar etmesidir, tasavvufun Müslümanlar arasında yayılması, her tarafa bidatlerin girmesi, aklın ve hikmetin ihmal edilmesi selefi görüşlü olduğunu açıkça göstermektedir²⁷⁶. Lakin Afgani ile kıyas edildiği zaman fikirlerinin birbirine benzemesine rağmen Afgani bütün Müslümanların hangi milletten olursa olsun bir hükümdar etrafında toplanmasını kabul ederken Kevakibî birliğin liderinin mutlaka Arap olmasını savunmaktadır²⁷⁷. Siyasi sebepler ise onun Meşrutiyetçi ve Adem-i Merkeziyetçi ve hürriyetçi olduğunu aşikâr bir şekilde göstermektedir. Burada ise tek adam yönetimini ve despotizmi eleştirir, ümmetin değişik hiziplere bölünmesini, fikir ve çalışma özgürlüğünün ve buna bağlı olarak

---

²⁷⁴ A.g.e., s. 25.

²⁷⁵ A.g.e., s. 25.

²⁷⁶ Baktıaya, a.g.e., s. 351.

²⁷⁷ Antonious, a.g.e., s. 171.

güvenin ve ümitsizliği, hukukta eşitsizlik yöneticilerin şarlatan âlimleri ve cahil Sofilere bel bağlamasını, gerçek âlimlere ve ilim tahsil eden talebelere önem verilmemesini, fakirlerden alıp zenginlere verilmesi, kadı ve müftülerin yöneticilerin isteklerine göre fetvalar çıkarmaları, özgür ve hakikati söyleyen âlimlerin yerine dalkavukluk yapan âlimlerin getirilmesi ve yöneticilerin istibdatta ısrar etmesi gibi sebepleri de siyasi sebepler olarak sıralamaktadır²⁷⁸.

3.1.1.2. Kevâkibî'nin Arap Milliyetçiliğine Kayması ve Arap Hilafeti

Kevâkibî'nin Arapçılık ve Arap Hilafetini savunması ise *Ümmü'l-Kurâkitabın* sonuna doğru eklediği bölümde pek zahirdir. Bu parça onun Arapları öne çıkardığı en bariz bölümdür. Öncelikle cemiyetin merkezini Mekke yapması onun Hilafetin ve otoritenin İstanbul'dan Mekke'ye taşınmasını istediğine kati bir delildir. Müslümanlar arasında dirilişin öncülüğünü Arapların yapması gerektiğini savunuyor ve buna bazı deliller getiriyor ve Arapları yüceltiyor. Burada onun Arapçılığa meyil ettiğini açık bir şekilde görüyoruz.²⁷⁹ Burada diğer Müslüman milletleri de bazı görevlere uygun görse desiyasi otoritenin kaynağı olarak Arapların gerektiğinin üzerinde duruyor. Diğer milletlere gelince mesela:

Türkleri dış politika temsilcisi olarak uygun görüyor. Mısırları ise şehirlerin tanzimi ve Mülkiyeye münasip görüyor. Askerlik için Afgan, Türkistan, Hazar ve Kafkasları, Yemenlileri Kuzey Afrikalıları, özellikle ekonomik çalışmaları için ise İranlıları ve Orta Asya Müslümanlarını uygun görüyor. Burada asıl gayesi İslami bir kalkınma yani dini bir kalkınma olduğu için Arap Yarımadasına ve halkına birinci derecede önem veriyor özellikle Arap Yarımadası'nın özelliklerini sayarak ve aradaki siyasi ve ırki partizanlıkları kaldırarak yeniden bir birlik kurulmasını tavsiye ediyor. Kevakibi'nin Araplar ve Arap Yarımadası hakkında saydığı özellikler ise şunlardır²⁸⁰:

---

²⁷⁸ Kevakibi, *Umul kura*, s. 156.

²⁷⁹ Baktıaya, a.g.e., s. 351.

²⁸⁰ Kevakibi, *Umm-l Kura*, s. 198.

Coğrafi özellikler

Kevakibi'ye göre Arap Yarımadası İslamiyet'in doğduğu yer olup Kâbe-i Muazzama ve Mescidi Nebevi ve Ravza-iMutahhara ev sahipliği yapması, aynı zamanda tam Asya ve Afrika'nın ortasındadır bulunmasındandolayı siyasi merkez olmak için İslam dünyasında en uygun yerdir.

İçtimai Özellikler

Kevakibi bu bölgeyi İrk,dinve mezhep karışıklıklardan en uzak yerdir. Yabancı cereyanların tesirinden en uzak mekân yine burasıdır. Fakirlik nedeniyle heveslerden ve hırslardan uzak olduğundan özgür bir mekândır. Din onların içinden çıktığı için onlar İslami cemaatin öncüleridir. Dine bağlılık onların arasında çok gelişmiştir çünkü onların fitratına çok uygundur. İslami gelenekler konusunda en bilgili olanlardır. Çünkü uzun süre bu kanunlar içerisinde yaşamışlardır ve onların inançlarının sağlamlığına dair pek çok hadis rivayet edilmektedir. Araplar bütün Müslümanlar arasında dinlerini korumak ve savunmak ve onun ile gurur duymak konusunda en gayretli olanlardır özellikle Peygamber Efendimizin Arap olması sebebiyle Hicaz'da, Yemen'de, Umman'da, Hadramut'ta ve Afrika'da hâlâ bu çok canlıdır. Arap Yarımadasında hâlâ eski dönemlerin dini kanunlarıgörülmektedir. Arabistanaşırıktan ve karışıklıktan uzaktır.

Arapların Milli özellikleri

Kevakibi'ye göre diğer Müslümanlara kıyasen Araplar daha savaşçı bir ruha sahiptir çünkü bedevilik karakterleri hâlâsağlamdır. Arap emirleri soylu annelere, babalara ve zevceleresahiptir; neseplerinde bir karışıklık yoktur. Dillerinin, şiirlerinin ve edebiyatlarının hızla yayılması bu dilin mükemmelliği göstermektedir yarımadaanın Arapları parlak bir uygarlık ve medeniyete sahip olmak açısından en eski millettir. Arapları hedeflerine ulaşabilmek için zorluklarla baş etmekte gurbete gitmekte ve orada kalmak açısından en metanetli olanlardır; çünkü rahata alışmanın köleleştirici etkisine boyun eğmezler. Diğer halklara kıyas edildiği zaman gelenek ve soylarının en iyi korumuş olanlardır. Arapları diğer bütün Müslüman milletlere kıyasla özgürlük ve

hürriyetlerine en düşkün olanlardır; baskıyı en şiddetle karşılık verenlerdir. Arap dili bütün Müslümanların dillerine kıyasen en zengin dildir Kur'an-ı Kerim bu dediğin ölmemesini garanti etmektedir. Arapların dili 300 milyon bulunan Müslümanlar için ortak dildir, Arapça Müslüman ya da gayrimüslim 100 milyon insanın konuştuğu dildir. Hak ve eşitliği sağlamak ve sosyal tabakalar arasındaki eşitsizliği hafifletmek konusunda en eski geleneğe sahip millettir. Bu millet bütün insanlar arasında ortak yaşamayı en iyi bilen millettir ve anlaşmalara sadık kalma konusunda en soylu, güven konusunda en insancıl hakları konusunda en yiğit hayırlı işlerde en cömert insanlardır. Araplar bütün Müslüman milletlere göre başvurulacak merci olmak konusunda en uygun millettir. Başlangıçta diğer milletler onların rehberliğini kabul etmişlerdir şimdi de yeniden kabul edeceklerdir. Araplar şurayı yapan en eski millettir yine bunu en iyi yapacak olan onlardır diyerek hem coğrafi hem içtimai hem de Arapların milli özelliklerini ön plana çıkararak bütün İslam aleminin bir Arap halife etrafında toplanmasının Müslümanların birliği için en uygun olduğunu savunmuştur.

Görüldüğü gibi bu maddeler Kevakibi'yi Arapları ırkçılık derecesinde savunmasına kadar götürür. Kitabın sonuna doğru Kevâkibî Hilafetin Araplara geçmesini önerir. Bunu Hindistanlı bir delege ile bir emir arasında geçen bir diyalogda, artık Hilafetin Araplara geçmesinin zaruri olduğunu açıklar. Burada Hintli delege kurulan bu cemiyetin hatalı bir şekilde dini ıslahatta bütün sorumlulukları Araplara yüklediğini söyler. Neden Osmanlı Devleti'nin adının geçmediğini, dini ıslah etmek için siyasi askeri ve mali açıdan güçlü bir devlet olan Osmanlı'ya neden başvurmadığını sorar. Arapların zayıf bir halk olduğunu hâlbuki Osmanlıların mukaddes mekânların koruyucusu ve halife sıfatının taşıyıcıları olduklarını belirtir ve Osmanlıların dini ıslahat yapmakta daha uygun olacağını söyler. Ondan sonra büyük Osmanlı halifelerini sayarak Fatih Sultan Mehmet, Yavuz Sultan Selim, Kanuni Sultan Süleyman Sultan Mahmut ve şimdiki sultan “Abdülhamid Han” dine büyük hizmetlerde bulunmamışlar mı diyesorlar? Kevâkibî'nin Arapçılığı yine dışa vurur, “lütfen meselelere avamın nazarı ile bakmayalım” der ve devam eder kendince Osmanlıların İslam'a verdiği zararları anlatır ve hali hazırdaki İslam dünyasındaki bütün problemleri Osmanlıya yükler, İslam Ümmetinin bilhassa Arapların diğer milletlerden geri kalmasının en büyük müsebbibi

olarak Osmanlı'yı gösterir.²⁸¹ Ona göre Osmanlı Devleti kuvvet ve gücünün en zirvede olduğu merhalelerde bile İslam ve Müslümanlara karşı pek büyük bir hizmet yapmamıştır. Bilakis Abbasi Hilafetini ortadan kaldırarak Arapların medeniyetini ihmal etmiş ve İslam'ın terakkisine mani olmuştur.

Kevâkibî'nin fikirlerinde Osmanlı muhalifliği esaslı bir konuma sahiptir. Bu muhalefet o kadar şiddetlidir ki İspanya'nın, Hindistan'ın ve Orta Asya'nın Gayr-i Müslimler tarafından işgal edilmesinin en büyük müsebbibi olarak Osmanlılardır der. Kevâkibî'nin Türk karşıtı ön yargısını Türkler'in Araplar'ı beğenmediği görüşüne dayanmaktadır. Buna delil olarak da Türkler'inden diğer milletlerin aksine İslâmiyet'i kabul etmelerine rağmen Arap dilini ve Arap medeniyetini benimsememelerini gösterir. Zira ona göre Araplık ve İslâm kabil-i tefrik değildir. Kaleme aldığı eserlerinde hararetle Arapçılığa vurgu yapmakta ve İslâm aleminin kalkınmasının ancak Araplar tarafından tahakkuk ettirileceğini söylemektedir²⁸². Kevâkibî, Türkler'i merkeziyetçi idare biçimi kullandıkları içinde tenkit etmiş ve adem-i merkeziyetçi yönetim tarzının ensemereleli ve kalıcı yönetim sistemi olduğunu savunmuş ayrıca Türkler ve Araplar'ın hukuk vemesuliyet bakımından eşit olmasını savunmuştur.

1902 yılında Kahire'de vefat eden Kevakibi arkasında kendinden sonra pek fazla takipçi bırakmış bir şahsiyet değildir. Her ne kadar Reşit Rıza gibi bazıları onun fikirlerinden istifade etmişse de tamamen bütün fikirlerini benimseyenler olmamıştır. Fakat geride bıraktığı iki mühim eser *Taba'iu'l-İstibdad* (istibdadın doğası) ve *Ummu'l Kura* (Şehirlerin Anası) Arap dünyasında çok revaç görmüş ve defalarca basılmıştır.

3.1.2. Şeyh Tahir el-Cezâirî (1852-1920)

El-Cezâirî Suriye'nin önde gelen ıslahatçı isimlerinin başında gelir. 1852 yılında Şam'da doğmuş olsa da o aslen Cezayirli olduğu için el-Cezâirî, soyadıyla tanınmıştır. Babası 1847 yılında Cezayir'den ayrılıp Şam şehrine yerleşmiş bir âlimdir²⁸³. İlmî bir çevrede yetişen el-Cezâirî, ilk tahsilini o dönemde Şam'da tamamlamış

---

²⁸¹ Buzpınar, a.g.m., ss. 39-40.

²⁸² Buzpınar, a.g.m., ss. 39-40.

²⁸³ Hazım Zekeriya Muhittin, *Eş-Şeyh Tahir El-Cezairi*, Dımâşk: Darül Kalem 2001, ss. 19-20.

bir âlim olan babasından almıştır. Tahir el-Cezâirî, kendisini gerçek manada ilme götürecektir bir yol arayan bir ilim aşığıdır. Çakmakıyye ortaokulunda okumuş, Şam'daki bu okulda birçok meşhur hocadan ilim, eğitim ve ders görmüştür²⁸⁴.

Tahir el-Cezâirî, ıslahat noktasından ve kendinden sonra büyük ilmi ve edebi çalışmalar yapacak bir nesil'e manevi önder olmuştur²⁸⁵. En önemli hocaları: Şeyh Abdülgani el-Guneymî el-Meydanî, Abdurrahman el-Boşnakî'dir. El-Cezairî'nin en bariz özelliklerinden biride, İslamî ilimlerin yanında öğrenim gördüğü yıllarda fen bilimleri Matematik, Astronomi, Tarih ve Arkeoloji gibi ilimleri de tahsil etmiş olmasıdır. Bunun yanında el-Cezâirî, dil öğrenmeye de çok önem vermiştir. Hem Doğu hem Batı Dillerinden Türkçe, Farsça, İbranice, Süryanice ve Habeşçe'nin yanı sıra Fransızca'yı da konuşabilecek kadar öğrenmiştir. Tabii ki ana dili olan Arapçayı ihmal etmemiş ve bu dili çok ileri derecede tahsil etmiştir²⁸⁶. El-Cezâirî'nin bir özelliği de el yazma eserlere verdiği önem ve ihtimamdır bunun için birçok seyahatler düzenlemiş birçok kütüphaneleri ziyaret etmiştir. Küçüklüğünden beri kitap, özellikle el yazma kitap toplamaya çok önem vermiştir²⁸⁷. Mithat Paşa'nın Suriye valiliği zamanında birçok hayır kurumunun başında olan el-Cezâirî özellikle eğitime çok önem vermiş o dönemde çok düşük olan eğitim seviyesini yükseltmek ve misyoner okullarına karşı koyabilmek için dernekler kurmuş ve birçok okulun açılmasına vesile olmuştur. Daha sonra Osmanlı devletinde Suriye de okullar genel müfettişi olmuştur²⁸⁸. El-Cezâirî eğitim sisteminde ıslahın gerektiğini savunur. Yenilikçi bir kişiliğe sahiptir. Şeyh Tahir özellikle o yıllarda çok ihmal edilen kızların eğitimini gündeme getirmiş, Şam'da kızların eğitimi için iki tane okul kurmuş vebütün açtığı okullarda okutulmak için özel bir program ve ders kitapları hazırlamıştır²⁸⁹. Şeyh Tahir eski el yazma eserleri yaymak için de çok gayret göstermiş, Şam'da Zahiri'ye Kudüs'te Halidi'ye kütüphanesinin yanı

---

²⁸⁴ A.g.e., s. 21.

²⁸⁵ Seyyid Bin Hüseyin el-Affani, **Zehrat'ül Besatin Min Mevakif Ulema er-Rabbaniyin**, Dar'ül Affani, Kahire, s. 467.

²⁸⁶ Said Al-Bani, **Tenvir El-Basir Bi Siyreti Şeyh Tahir**, Dımâşk: Matbaa Es-Suriy'ye l El-Hukumiyye, 1920, ss. 74-75.

²⁸⁷ Muhammed Kürd Ali, **Kunûzu'l-Ecdâd**, Dımâşk: Daru'l-Fikr, 1982, s. 6.

²⁸⁸ Muhittin, a.g.e., s. 34.

²⁸⁹ Sacit Ekerim, Tahir el-Cezairî ve Tevcihu'n Nazar İsimli Eseri Çerçevesinde Hadisçiliği, (**Yüksek Lisans Tezi**, Selçuk Üniversitesi SBE, Konya), 2005, s. 7.

sıra Humus, Hama gibi büyük şehirlerde halk kütüphaneleri açmıştır. Suriye’de birçok kitap yazıp yayınlamış ve gazeteler yayınlamasını desteklemiş ve Ayrıca çok uzun müddet hocalık yapmıştır. Özellikle meslek eğitime ve dil öğrenimine ve Batının teknolojik ilminden istifade etmeye çağrı yapmıştır²⁹⁰. El-Cezâirî düzenlediği ilim meclislerin de genel olarak tarih, modern ilimlerden istifade, Arap dili ve Edebiyatı’nın incelikleri ve İslami ilimler konusunda sohbetler yapılmaktaydı. Her zaman Batı’daki ilimlerden İslamiyet ile çelişmeyenlerden istifadeye vurgu yapıp Osmanlı Devleti’nin ilmen yükselmesini ve eğitime önem verilmesi konusu çalışılmıştır²⁹¹.

Cezâirî’nin yaşadığı dönem Avrupa devletlerinin Ortadoğu’yu ele geçirmek için savaş planları yaptığı ve bizzat Osmanlı topraklarının bazı yerlerinin işgal edildiği bir dönemde doğmuş ve hayatını devam ettirmiştir. Onun gerek asli vatanı gerekse doğduğu yer olan Şam bölgesi, o dönemdeki siyasi, ticari rekabetin ve bunların sonucunda çıkan savaşların ortasında yer almıştır. İnsanlar içerisinde buldukları sosyolojik şartlardan illaki etkilenirler. Malumdur ki muhitin, insanın ahlâkı üzerinde tesiri vardır²⁹². El-Cezâirî’nin düşünce dünyasının Oluşmasında bunların etkili olduğu söylenebilir. Bu dönemde ıslahat konusunu gündeme getirmiş ve acil reformların yapılmasını istemiştir. El-Cezâirî kendini Suriye’de ıslahın öncüsü olarak kabul ettirmiştir. Fakat Mithat Paşa görevinden azledilince el-Cezâirî için sıkıntılı günler başlamıştır. Öğretim müfettişliği görevinden alınıp; kütüphane müfettişliği görevine getirilmiştir. Cezâirî evinde ilmî toplantılar düzenliyor; pek çok genci etrafında topluyordu. Bu gibi faaliyetleri eski dostlukları sebebiyle dikkatleri üzerine çekmişti. O şehir dışındayken; yeni vali döneminde oluşan ve süren siyasî baskılar sebebiyle evine girilmiş ve arama Yapılmış. Şam’da yaşanan ve devam eden sıkıntılı durumlar el-Cezâirî’yi Suriye’yi terk etmeye zorlamış ve sonunda Mısır’a hicret etmiştir²⁹³.

Tahir el-Cezâirî’nin etrafında daha sonra reformcu kuşak olarak adlandırılan Cemalettin Kasımi, Abdurrezzak el-Bitar, Selim el-Buhari gibi isimler toplanmıştır. Bunun yanı sıra kendi talebe ve çevresindeki öğrencilerinde ilerleyen dönemde

---

²⁹⁰ Muhittin, a.g.e., s. 12.

²⁹¹ El-Affani, a.g.e., s. 472.

²⁹² Said Nursi, **Lemalar**, İstanbul: Envar Neşriyat, 2005, s. 198.

²⁹³ Erkerim, a.g.e., s. 5.

Suriye'nin hem siyasi hem edebi hem kültürel hayatında önemli etkileri olmuştur. Onun Talebeleri hem Türk hem Araplardan oluşmaktaydı çalışma ofisinin Müdavimleri kendinden sonra gelen ikinci nesil ıslahatçılar olmuşlardır²⁹⁴. El-Cezâirî sadece okul ve eğitim ile değil bütün vesileleri kullanarak ıslahat fikrini yaymaya çalışmıştır. Bu Faaliyetlerden birisi de evlerde yapılan sohbetlerdir. Bu sohbetler de yanında olan talebelerine de ıslahat fikrini aşlamıştır.

El-Cezâirî bilim ve eğitime gayet derecede ehemmiyet verirdi. Ona göre ümmetin en büyük derdi cehaletti onun için okul açma ve Kütüphane açmaya hep gayret etti ve özellikle yeni nesli ecdadının yazdığı eserlerle tanıştırmak için el-yazma eserleri tetkik edip yeniden yayınlamak için durmadan çalıştı. Aynı şekilde yaşadığı çağın anlayışına uygun olarak ders kitapları da hazırlamış ve Batı ilimlerinin İslam'a uygun olanlarından istifade edilmesine çağrı yapmış ve talebelerini özellikle dil öğrenmeye teşvik etmiştir²⁹⁵.

Bazıları el-Cezairî'yi Afgani ve Abduh çizgisinden saysa da aralarında benzerlikler olsa da farklı bir çizgide olmuştur. Onu "Muhammed Abduh'un Mısır'da yaptığını, Şam beldelerinde yapmıştır" diye tanıtanlar olmuştur²⁹⁶. Bununla beraber şahsiyet Olarak Muhammed Abduh'tan çok daha muhafazakârve klasik İslami disiplinlere sıkı sıkıya bağlı bir kişidir. El-Cezâirî her ne kadar Mithat Paşa zamanında Osmanlı yanlısı olsa da sonraları bu kanaati değiştirmiş ve muhalif safta yer almıştır. Ama hiçbir zaman Osmanlı'dan ayrılma noktasına ulaşmamıştı, el-Cezairî de dönemin bütün aydınları gibi ilk başlarda Osmanlı'dan ayrılmanın İslam Dünyası ve Arapların sonu olacağı kanaatindedir. Muhalif safa geçme sebebi olarak ise Türklerin Arapları kasten cahil bıraktığı ve Arapların gerilemesine sebep oldukları tezine bağlamıştır²⁹⁷.

Muhammed Kürt Ali'nin anılarından Tahir el-Cezairi'nin de bir olaya dayanarak Türkler'in Arapları kasıtlı olarak cahil bıraktığı şeklindeki bir propaganda ile gençleri

---

²⁹⁴ Commins, a.g.e., ss. 182-195.

²⁹⁵ Muhammed Said Museyfta, **Şeyh Tahir El- Cezairi ve İshamatüh-ül el-İlmiyye, Mecel'tül Bahis fil'ulum el-insaniye ve el- içtimaiye**, Girdaya, Cezair, Sayı. 33, 2018, s. 489-506.

²⁹⁶ Adnan el-Hatib, **es-Seyh Tâhir el-Cezâirî**, Şam: Mecelletü'l-Mecma'ı'l-Lügati'l-Arabiyye, 1972, s. 666.

²⁹⁷ A.g.e., s. 666.

devlet aleyhine kışkırttığını anlaşılmaktadır. Cezairi, olayı Muhammed Kürd Ali'ye şöyle anlatmıştır: “*Vilayet Maarif Müdürü Kemal Bey, bir akşam içkisinden kadeh kadeh yudumlarken ve zil zurna sarhoş bir halde demiş: Ey şeyh! Ben nezaretten gizli bir yazı aldım. Bu yazı maarifin Suriye’de yeterli derecede ilerlediğini rakamlarla ifade ediyordu. Şimdi sen bu oranı ilerletmeye değil geriletmeye çalış diyor*”²⁹⁸. Kürd Ali hatıralarında Şeyh Tahir el-Cezairî’yi Türk Devleti’nden iyice uzaklaştıran ve son nefesini verinceye kadar bu devlete kin besleyip, politikasından nefret etmeye sevk eden, bu ve benzeri olaylardı diyor. Yine Şeyh Cezairi’nin “*Osmanlı Devleti’nin İslam vilayetlerinin en bayındır ve en önemli yerlerini işgal etmiş olması Müslümanların kötü talihlerinden biridir*”! Dediğini de naklediyor²⁹⁹.

Şeyh Tahir el-Cezairi ırkçılık manasında bir Arap milliyetçisi olmamış, sadece Araplara onların şanlı geçmişini ve kurdukları medeniyeti ve Arapların ihtişamlı günlerini hatırlatmak istemiş bir Arap milliyetçisidir. Her zaman Osmanlı Devleti’nin bekasını savunmuştur ve ıslahat taleplerinden hiç vazgeçmemiştir. Islahatlar yapılmayınca da Osmanlı Devleti’ni eleştirmiştir. Tenkit ettiği en çok konuya eğitim de gereken ıslahatın yapılmaması olmuştur. Fakat daha sonra onun yetiştirdiği nesil ilerleyen yıllarda milliyetçiliğe kaymış ve Arap milliyetçiliğinde önemli rol almışlardır. Bunlardan en önemli isimler daha sonra çok meşhur olan Muhammed Kürt Ali ve reformist şahsiyetli ile bilinen Cemaleddin el- Kasımi olmuştur.

3.2.Osmanlı Yanlısı Ulema

3.2.1.Ebü'l-Hüdâ Es-Sayyadî (1850-1909)

Ebü'l-Hüdâ miladi 1850, hicri 1266 yılında Halep’e bağlı Hama ile Halep arasındaki Maarretünnu’man kasabasının Hanşeyhun köyünde doğmuştur.Asıl adı Muhammet olupEbü'l-Hüda künyesiyle tanınır. Sayyadî nesebini ise Rufai Tarikatının kurucusu Ahmet Rûfai’nin soyundan gelen ve kabri yaşadıkları köyde olan Şeyh Ahmet Es-Sayyadî’den almaktadır.³⁰⁰Kendi yazdığı tercüme-i halinde ise ayrıntılı bir şekilde

---

²⁹⁸ Muhammed Kürd Ali, **Bir Osmanlı-Arap Gazetecinin Anıları**, İstanbul:Klasik Yayınları, 2006, s. 121.

²⁹⁹ A.g.e., s. 121.

³⁰⁰ Butrus Abu Mannah, “Sultan II. Abdülhamid ve Şeyh Ebü'l Hüda es-Sayyadi”, **M.Ü. İlahiyat**

kendi soyunu Hz. Hüseyin'e kadar götürüp kendilerinin Peygamber silsilesinden olduğunu söylemiştir³⁰¹. İlk hayatı ile alakalı bilgiler gayet kısıtlı olup, kendi telif ettiği kitabında verdiği malumat ile sınırlıdır. Bunun içindir ki ilk hayatı ile ilgili, Halep Nakibü'l-Eşrafı olmadan önce pek net bir bilgi yoktur³⁰². Fakat muarızları çok kötü tasvir edip onu falcı, üzerinde yırtık pırtık elbiseler olan bir dilenci olarak vasıflandırmaktadır³⁰³.

Babası Hasan Vadi, Halepli Rufai Şeyhi Hayrullah Efendi ve Bağdatlı Rufai şeyhi Muhammed Mehdi er-Ruvvas ile irtibat kurmuş ve bu tarikata intisap etmiştir³⁰⁴. Çok eğitilmiş birisi olmayan Hasan Vadi'nin Halep ile kendi köyü arasında tüccarlık yaptığı söylenmiştir³⁰⁵. Ebü'l-Hüdâ babası oğlunun küçük yaşta Rufai tarikatının eğitimine vermiştir³⁰⁶. Yedi yaşında Kur'an-ı Kerimi okuyup hatmetmiş. Bunun yanında fıkıh, hadis ve tefsir ilimlerine yönelmiştir. Bununla da yetinmeyip edebiyat ve gramer-mantık ilimlerinin yanı sıra hikmet ve nazariyat, yani felsefe ile de ilgilendiğini söylemiştir. Bu ilimleri öğrendikten sonra ise tasavvufa yönelmiştir³⁰⁷. Rufai tarikat o yıllarda özellikle Halep kırsalında çok yaygın olup diğer bölgelerde ise çok fazla nüfuzuna sahip değildi³⁰⁸. Bu tarikat özellikle Suriye'nin Kuzeyinde 19'ncü asrın başlarında intişar etmeye başlayıp yaygınlaştı. Ebü'l Hüda'nın ilk İstanbul ziyareti dedesi olduğunu iddia ettiği Şeyh Ahmet Sayyadî türbesinin şeyhliğini almak için olmuştur. Bu konuda saraya yakın Halepli bazı dost ve tanıdıkları kendine referans olmuşlardır. Ayrıca kendi şahsi kabiliyetleri, zekâsı ve çekiciliği ve harika hafızası ile İstanbul da dindar kesim arasında kendini sevdirmiş; bu ziyaret ona yeni kapıların açılmasına vesile olmuştur. Halep'e o zamanlarda küçük bir bölge olan ve daha çok Nusayriiler ile meskûn Cistrü's-

---

Fakültesi Dergisi, Sayı. 7-10, 1995, s. 375.

³⁰¹ Ebu Şeyh Ebü'l Hüda es-Sayyadi, **Tenvirü'l Basir**, Matbatü'l Muhammed Efendi Mustafa, Kahire, ss. 2-3.

³⁰² Abu Mannah, a.g.m., s. 376.

³⁰³ Muharrem Varol, "**İl-Abdülhamid'in Danışmanı Ebü'l Hüda Es-Sayyadi'nin Hayatı, Eserleri ve Tesirleri**", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2004), s. 7.

³⁰⁴ Şit Tufan Buzpınar, "Sayyadi", **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt. 3, Ankara, 2009, s. 217-218.

³⁰⁵ Abu Mennah, a.g.m., s. 376.

³⁰⁶ A.g.m., s. 376.

³⁰⁷ Ebü'l Hüda es-Sayyadi, **Tenvir'ül Absar**, Matbatü'l Muhammed Efendi Mustafa, Mısır, s. 7.

³⁰⁸ A.g.m., s. 376.

şuğürNakibü'l-Eşrafı olarak dönmüştür³⁰⁹.İstanbul'a ikinci ziyaretinden sonra ise Halep Nakibü'l-Eşrafılığına tayin edilmiştir.

Mayıs 1876'da Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilişinden sonra Halep Nakibül-Eşrafılığı görevinden alınan Sayyadî aynı yıl 31Ağustos'ta II. Abdülhamid'in tahta çıkması üzerine eski görevine iade edilmişveHaremeyn payesi ile taltif edilmiştir. Aynı yılın sonlarında Halep müftüsü Muhammed Kudsi'nin torunu ve arkadaşı Abdülkadir Kudsi ile beraber İstanbul'a gitmişve saraya kabul edilmiştir. Ardından Meclis-i Meşayih Reisliğine tayin edilmiş, ancak daha göreve başlamadan Haziran 1878'de beklenmedik bir kararla Halep'e geri gönderilmiştir. Padişahın bu kararında, Kanun-ı Esasi'nin askıya alınmasından sonra bir eserinde Meclis-i Mebusanı savunduğu hususunda yapılan şikâyetlerin etkili olduğu belirtilmiştir³¹⁰.

Sayyadî'nin ortaya çıktığı merhale Halep'te de yeni siyasi ve sosyal bir oluşumun dönemine denk gelmiş.1850 isyan olayları bastırıldıktan sonra Halep'te sınıflar arası bir yeni düzen ortaya çıkmaya başlamıştır. Bilhassa ÂliPaşa'nın ölümünden sonra Halep'te meydana iki farklı grup çıkmıştır. Bunlardan birincisi ıslahat yanlısı olup reform taleplerinde bulunan reformcu grup, ikincisi ise muhafazakâr kesimin başını çektiği ıslahat aleyhtarı gelenekçi grup olmuştur. Bu iki kesim arasındaki kutuplaşma Halep'te birçok alanda kendini göstermiştirSayyadî ise gelenekçi grubun önde gelen isimlerinden olmuştur³¹¹. Aslına bakılırsa bu iki grup arasındaki çekişme, İstanbul'da vuku bulan kutuplaşmanın birneticesidir.

Halep'in eşraf ve ayanı da ikiye ayrılmış, her biri kendilerini İstanbul'daki guruplardan birine dayamış ve bu himaye ile varlıklarını devam ettirmiştir. Bir yanda Cabiri, Kethüda ve Kevâkibî gibi reform yanlısı aileler varken diğer yanda Kudsi, Müderris veRufai gibi gelenekçi aileleri yer alıyordu³¹². Ebü'l Hüda Abdülhamid döneminin en çok tartışılan simalarından biridir. Onun rakipleri ve muarızları tarafından en çok dillendirilen konu ise onun nesebi ile ilgilidir. Abdülhamid'e muhalif olanlar ya

---

³⁰⁹ A.g.m., s. 380.

³¹⁰ Buzpınar, a.g.m. s. 217.

³¹¹ Abu Mennah, a.g.m. s.382.

³¹² Abu Mennah, a.g.m. s. 382.

dasaraydaki Sayyadî'yıkıskanan ve çekemeyen bazı şahıslar tarafından onun seyyid ya daşerif olmadığı, onun yaptığıının “müteseyyidlik” yani kendine Hz. Peygambere nispet etmek olduğu iddia edilmiştir. Çünkü özellikle 17'nci yüzyıl'dan sonra Osmanlıda Peygamber torunlarının nail olduğu bazı avantajlardan faydalanmak için kimilerinin sahte şecere hazırladıkları bilinen bir konuydu³¹³.

Sayyadî'nin en önemli rakiplerinden biride Cemaleddin Afgani olmuştur. Sultan II. Abdülhamid'in çağrısı üzere İstanbul'a gelen Afgani ilk başlarda Sayyadî ile iyi geçinmiş fakat daha sonra aralarında fikir ihtilafı çıkmıştır. Sayyadî, Afgani'yi Şiilikle suçlamış ve aslının Afganlı değil de İranlı olduğunu ortaya koyan ilk şahıs olmuştur³¹⁴.Bütün bu zıt kutupların İstanbul da toplanmasının asıl sebebi ile Sultan II. Abdülhamid'in İslam Birliği Politikası olmuştur. Afgani'nin talebesi Abduh'ta Sayyadî'yi ve onun temsil ettiği tasavvuf biçimini şiddetle eleştirmiş ve bu nevi Anlayışın İslamın İnhitatının asılı sebebi olduğunu beyan etmiştir. Çünkü Abduh'a göre Sayyadî'nin temsil ettiği gelenekçi tasavvufun akıl dini İslam'a aykırıdır³¹⁵.

Sultan II. Abdülhamid özellikle 93 harbi esnasında ve sonrasında dini tarikat ve cemaatlere çok önem vermiştir. Birçok tarikata özel ilgi gösterip tekkelerin yemek ve aydınlatma gibi giderlerini karşılamış, eskiyen ve yıkılmaya yüz tutan tekkelerin onarımını yaptırıp, tarikat büyüklerine pek çok hürmet göstermiştir³¹⁶. Bununla da yetinmeyen Sultan daha sonraki yıllarda bazı tarikat şeyhlerini kendi etrafına toplamış ve onları rütbelere ve nişanlarla taltif etmiştir. Bunlar Arap bölgesinde ve Afrika'da sözü geçen ve taraftarları çok olan nüfuzlu tarikat şeyhleridir. Bu manevi liderler Genellikle İstanbul da devletin konuk evlerine yerleştirilmiştir³¹⁷.Ebü'l-Hüda bu âlimler arasında en aktif olanıdır. Sadece faaliyetle yetinmeyip neşriyat yoluyla da Halifenin İslam Birliği politikasını desteklemiş ve 200'ün üzerinde eseryazmıştır. Sayyadî eserlerini Arapça olarak kaleme almış, siyasi nitelikli birkaç kitabı dışında tasavvufi konular

---

³¹³ Varol, a.g.e., s. 16.

³¹⁴ Hourani, Albert Hourani, **el- Fikir el-Arabi Fi Asır en-Nahda (Çağdaş Arap Düşüncesi)**, Beyrut: Darü'l el-Nahar, 1968, s. 137.

³¹⁵ A.g.e., s.186.

³¹⁶ Cezmi Eraslan, **“II. Abdülhamid Devrinde Osmanlı Devletinin İslam Birliği Siyaseti”**, (Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, SBE, 1991), s. 270.

³¹⁷ A.g.e., s. 271.

üzerinde durmuştur³¹⁸.Ebü'l-Hüda'nın eserleri genellikle birbirinin tekrarı mahiyetinde ve üç ana fikir üzerinde yoğunlaşıyordu³¹⁹:

1. Sultan Abdülhamid'in Hilafetini benimsemek ve savunmak, halkı Hilafete bağlılık ve teslimiyete çağırarak.

2. Rüfai'ye Tarikatı'nın propaganda edilmesi ve Pir'i Ahmed er-Rüfai'nin yüceltilmesi.

3. Muarızlarının saldırılarına karşı kendisini savunmak ve soyundaki "Şeriflik" ve "Seyyidlik" unvanını vurgulamak.

Bu yazı ve yayınlarda altı çizilerek söylenenler özellikle şunlardı: İslam'ın ve Müslümanların içinde bulunduğu son zamanlardaki durumu kabul etmek ve bunu Sultan Abdülhamid'in siyaseti ile çözümlenebileceğini ileri sürmekti. Bu fikirler Sultan'ın İttihad-ı İslam politikalarına uygun geliyordu. Lakin Özellikle Abdülhamid muhalifi hem Türk hem Arap milliyetçileri ve reform yanlısı şahıslardan matbuat yoluyla, Ebu-l Hüda' ya karşı çok saldırılmış ve onu Sultanın dalkavuşu olduğu iddia edilmiş, şiddetle eleştirmiş ve hakkında hep menfi şeyler yazıp çizmişlerdir³²⁰.

3.2.1.1. Ebü'l-Hüdâ veSultan Abdülhamid

Sultan Abdülhamid seleflerinin aksine dini cemaat ve yukarda da zikrettiğimiz gibi halka yakın olabilmek için tarikatları vedini cemaatleri önemsemiştir. Özellikle Tanzimat döneminde halktan uzaklaşmış olunmasından dolayı halk ve kendisi arasında bir köprü vazifesi görecek olan hoca, âlim ve tarikat şeyhleri ile yakınlaşmıştır onun içindir ki Sultan Ebü'l-Huda'yı saltanatı boyunca yanında tutmuştur³²¹.

Abdülhamid, Arap bölgelerinde ortaya çıkmaya başlayan gizli Arap cemiyetlerinin doğmadan boğmak, Avrupa'nın İslam Dünyasını parçalayıp yutma projesini boşa çıkarmak, Mısır Hidivi Abbas'ın hilafet oyunlarını durdurmak, Arap yarımadasında zuhur eden ve yayılmaya başlayan Vehhabilik ile başa çıkabilmek,

---

³¹⁸ Buzpınar, a.g.m., s. 218.

³¹⁹ Varol, a.g.e., ss. 17-18.

³²⁰ Varol, a.g.e., s. 18.

³²¹ Eraslan a.g.e., s. 272.

Hilafetin Arapların hakkı olduğun iddia eden Arapçılık yanlısı *Ummü-l Kura*'nın yazarı Kevâkibî ve *Arap Milletinin Uyanışı* adlı eseriyle bağımsız ve laik bir Arap devletli kurulmasını isteyen Necip Azurî gibi bazı ayrılıkçı fikirlerle mücadele etmek için İslam birliği ve Hilafet meselesi üzerinde durmuştur. Abdülhamid bu politikasını uygulamada ona yardımcı olabilecek bazı Arap âlimlerini kendine yakınlaştırmıştır³²². Bunlar özellikle tarikat ehli ulemadır. Bunlardan başta gelen isimler şunlardır³²³: Halepli Şeyh Ebu'l Hüda Sayyadî, Trablus-garbdan Şeyh Muhammed Zafir, Humuslu Şeyh Said, Medine-i Münevvere'den Şeyh Ahmet el Kayserili ve Hadaramutlu Şeyh Fadıl el- Alavi'dir kendisi de Şamlı Şazili Şeyhi Mahmut Abu Şama'ta aintısap etmiştir. Ebü'l-Hüda'nın Sultan Abdülhamid'in onu saraya çağırıldığı ve danışmanı olarak hizmetine girdiğini şöyle anlatır “*Efendimiz, Emirü'l Müminin, Halife-i Seyyi'dül Mahalukin Şer-i mübin-i İslamın Muhafızı Abdülmecid Han'nın mahdumu Abdülhamid Hanı'nın Darü'l hilafeti İslamiye de hizmetine girdik kendisi bizi en yüksek ilmi rütbelerle taltif etti*”³²⁴.

Sayyadî Hilafet meselesini izah ederken şöyle demektedir: Hilafet meselesi zaruret-i şer'i- yedir ve Hz. Ebu Bekir'den günümüze kadar gelmiştir, bugün ise Osmanlılar onun varisi olmuşlardır³²⁵. Halife yeryüzünde Allah'ın gölgesidir ve Allah'ın ahkâmını ve yeryüzünde iradesini ve şeriatını uygulayan şahıstır ve ona itaat İslamiyetin bir şartıdır³²⁶. Ebü'l-Hüda, okuyucuları, takipçileri ve çevresine Halifeye itaat etmek İslam'ın temel esaslarından olduğuna anlatmış ve hayatı boyunca bu minval üzere çalışmıştır³²⁷. Bu konuda iki de kitap telif etmiştir, birincisi “*Da'i'r-Reşâd Li Sebili'l İttihad ve'l İnkıyâd*” ve “*En-Nefatu'n-Nebeviye fi Hidmeti'l Hilafeti'l Hamidiyyeti'l Osmani*”. Burada Osmanlı'nın hilafetini savunmuştur.

---

³²² A.g.m., s. 214.

³²³ A.g.m., s. 214.

³²⁴ Ebü'l Hüda es-Sayyadi, *Zahiretü'l Me'ad fi Zikr-i Beni Sayyad*, Matbatü'l Muhammed Efendi Mustafa, Kahire, ss. 69-70.

³²⁵ Ebü'l Hüda es-Sayyadi, *Da'i'r-Reşâd Li Sebili'l İttihad ve'l İnkıyâd*, el-Matbaa el-Sultaniye. İstanbul, ss. 4-6.

³²⁶ Hourani, a.g.e., s.136.

³²⁷ Hasan Semahi Süveydan, *Ebu'l Huda es-Sayyadi Fi Asa'r-ı Muasiri*, Dımaşk: Dar'ül Beşair, 2002, s. 8.

Ona göre Halife olarak Abdülhamid, etrafında birleşmek için gerekli fazilet ve ehliyete sahipti. Çünkü Mescid-i Aksada dâhil olmak üzere kutsal yerleri himaye ediyor ve oralara hizmet götürüyor, evliya türbelerini tamir ettirerek buralara saygı gösteriyordu³²⁸. İdaresi altında bulunan yerlerde sadece Müslümanları değil zimmîtebaayıda koruyor Bununla beraber Sultan, dini ve memleketi korumak için mücahit ve gazilerin yaptığı görevi de yerine getirdiğini ve Sultan Abdülhamid'in dindar ve adil olduğunu söylüyordu. Tebaasının refahı için azami dikkati gösteriyor ve elinden geleni yaptığını ibraz ediyordu³²⁹. Ayrılıkçılara karşı Ebü'l-Hüda Suriye toprakları üzerinde müstakil bir Suriye düşünen Suriyeliler arasında kolektif bir kimliğin oluşmasına faaliyetleri neticesinde mani olmaya çalıştı. Bu yüzden Suriye'deki tasavvufi aktivitelerinde, İslam Birliği'nin gerekliliğine dair davetlerini tekrarlamak ve karşı propagandaları çürütmek suretiyle Halife'ye en güzel şekilde hizmet etmiştir. Suriye toplumunu farklı inançlara sevk etmek ve onların sosyal bütünleşmesine mani olmakla, en azından Sultan Abdülhamid'in bir nesil boyu Suriye'deki milliyetçilik hareketlerinin doğmasını engellemede ya da geciktirmede başarılı olduğunu bir gerçektir³³⁰. Ebü'l-Hüda saray ile ilişkisi iyi olduğu dönemlerde özellikle âlim, fakih ve ehl-i ilimi birçok Arap şahsiyetin yüksek mertebelere çıkmasına vesile olmuş ve birçok Arap'ın problemlerini halletmiştir³³¹. Son olarak şunu söylemek lazım ki Ebü'l-Hüda dost ve muarızlarının ittifakıyla gayet zeki ve akıllı biriydi. Fakat muarızları tarafından zekâ ve kabiliyetini kendi şahsi çıkarları ve kişisel nüfuz sağlamak ve bağlı olduğu tarikatı yaymak için kullanıp millete hizmet yolunda kullanmadığı ile suçlanmıştır. Bu konuda Halepli tarihçi Ragıp Tabbah şöyle demiştir: “*Maalesef hayal gücünü ve elindeki imkânları kendi nefsi hesabına kullandı; kendi nefsine harcadı. Yoksa bunları hakikat yolunda sarf etmiş olsaydı şimdiye kadar hayırla yâd edilecekti*”³³².

31 Mart Vakıyasından sonra Abdülhamid rejimine bağlı olanların bir kısmı yurt dışına kaçmış olsa da Ebü'l-Hüda İstanbul da kalmayı tercih etmiştir. Hastalığına

---

³²⁸ Es-Sayyadi, **Da'i'r-Reşâ**, s. 25.

³²⁹ Abu Mennah, a.g.m., s. 295.

³³⁰ Abu Mennah, a.g.m., s. 405.

³³¹ Yusuf el-Hakîm, **Suriye ve'l Ahdil Osmanî**, Beyrut: Daru'l Nahar, 1991, s. 58.

³³² Muhammet Rağıp Tabbah, **A'lâmü'n-nübela bi-tarihi Halebi's-şehba**, Cilt. 7, Halep, 1926, s. 327.

rağmen bir süre hapsedilmiş fakat daha sonra serbest bırakılmıştır; aradan çok geçmeden vefat etmiş ve Beşiktaş'taki Sayyadı dergâhına defnedilmiştir³³³.

3.2.2.Şeyh Esad Eş-Şukayrî (1860-1940)

1860 yılında Akka'da doğdu; ilk tahsilini orada tamamladıktan sonra,1875'te Ezher'e kayıt olup orada Cemalettin Afgani ve onun sadık talebesi Muhammed Abduh'un derslerine katıldı. Ezher'de okulu bitirdikten sonra ise memleketine dönüp kadılık yapmaya başladı.Daha sonra ŞefaAmrilçesine kadı olarak tayin edildi.1904'te Lazkiye'ye müstantık (sorgu hâkimi) olarak tayin edildi³³⁴.Burada ahalinin birçok sorununu çözdüğü için o zamanları anlatan yazar Yusuf el-Hakim onu zeki, çalışkan, idareci ve ona tevdi edilen görevlerin başarıyla üstesinden gelen bir kişilik olarak tarif eder³³⁵.1905'te İstanbul'a gitti ve Suriyeli ünlü mutasavvıf Şeyh Ebü-l Huda es-Sayyadî ile tanıştı ve onunla yakın ilişkiler kurdu ve onun sayesinde Sultan Abdülhamid'in kaleminde kâtip yardımcısı olarak çalışmaya başladı. Daha sonra Adana'da istinaf Mahkemesi reisi olarak görev yaptı; orada Türk bir hanımla evlendi ve bu eşinden üç çocuk sahibi oldu. Bir ara İstanbul'a gidip gelmeye başladı; orada da bir Türk bayan ile evlendi; bundan da oğlu Ahmet dünyaya geldi. Bir süre sonra Abdülhamid Zehravî gibi bazı reformcu kişilerle irtibatı olduğu için Sultan Abdülhamid ondan şüphelenmeye başladı ve onu tutuklatıp Güney Lübnan'da bulunan Tebnin kalesine hapsedirdi. 1908'de Meşrutiyetin ilanından sonra serbest bırakılıp Akka'yadöndü. Meşrutiyet'ten sonra yapılan seçimlere girip Meclis-i Mebusana Akka mebusu seçildi. İttihat ve Terakki yöneticileri ile özellikle Enver, Talat ve Cemal Paşalarla ilişkilerini güçlendirdi; bu partinin en önemli şahsiyetlerinden biri haline geldi. İttihat ve Terakkinin Kudüs şubesini açmak için Şükrü el-Aselî ile birlikte son derece çaba sarf etti. Aynı zaman da Kudüs ve çevresinde İttihat ve terakki propagandası yapmaya başladı; Arap Adem-i Merkeziyetçileri ve Osmanlı karşıtlarına karşı her zaman sert tavırlar alıp, Osmanlının son dönemine kadar İslam birliği

---

³³³ Varol, a.g.e., s. 120.

³³⁴ Adil Menna, *A'lamü Filistin fi Evahiri'l Ahdi'l Osmani 1800-1918*, Beyrut: Müessetü'd Diraseti'l Filistiyyiye, 1995, s. 225.

³³⁵ El-Hakîm, a.g.e., s. 90.

politikasına sadık kalmıştır³³⁶. Fıtraten tesirli bir hatip olan hatip olan Şukayri her zaman Arapların Osmanlı saltanatına bütün samimiyetleri ile bağlı kalmalarının gerektiğini, iki büyük unsur arasındaki İslam bağlarının çok metin ve dayanıklı olduğunu vurgulamıştır. Osmanlı devletinin I. Dünya Savaşından yenik çıkıp dağılmasından sonra bile birçok gazete de Osmanlıyı savunan makaleler yazıp Arapların Osmanlı döneminde tam hak ve hukuk sahibi olduklarını savunmuş ve bu devletin yıkılmasına her zaman esefler etmiştir. Türkiye Cumhuriyeti kurulduktan sonra bile Türkler ile ilişkileri devam etmiş ve Mustafa Kemal ona harf inkılâbından sonra Arapça el yazma bir sandık kıymetler kitap göndermiştir³³⁷. Ayrılıkçılara karşı diğer bir başka tavrı da 1913 yılında bazı Arapların düzenlediği Paris kongresine karşı çıkıp İslam Birliğini destekleyen bir karşı grup oluşturmasıdır. 1912’de tekrar mebus seçildi ve 1914’e kadar bu görevde kaldı. Meşihat bünyesindeki Tedkik-i Müellafat-ı Şer’iyye Meclisi Reisliği yaptı. Birinci Dünya Savaşının ilanından sonra 1914’te Şukeyri 4. Ordu müftüsü olarak Şam’a atanıp, dördüncü ordu başkumandanı Cemal Paşa ile yakın ilişkiler kurdu. 1915’te Cemal Paşa tarafından İstanbul’a gönderilen Arap heyetinin başkanlığını yaptı. Bu heyet İstanbul ve bazı bölgeleri ziyaret edip Arapların Osmanlıya sadakatini bildirmek için gönderilmiştir³³⁸. Arap milliyetçileri ise Şukeyri’yi Cemal Paşa’nın idamlarına fetva verdiği gerekçesi ile Arap milletine ihanet etmiş bir hain olarak görürler. Fakat hakikat-i halde Şeyh Esad’tan böyle bir fetvanın sudur etmesi resmi belgelerde mevcut değildir. Bu itham sadece bazı hatıralarda geçen anlatılara dayanır, örneğin Şam Emevi Camisinin de cereyan eden bir hatıra da şöyle bir hadise anlatılır: Biriftar yemeğinde Şeyh Bedrettin el-Hasenî idamı engellemek için Cemal Paşa’ya bir istirham konuşması yapmış ve diğer mevcut âlimlerde onu bu konuda desteklemişlerdir. Fakat orada bulunan Esad eş-Şukayrî de kalkıp bir konuşma yapmış ve demiş: “*Herkesin bildiği gibi umurun selameti için şahıslar feda edilir. Eğer gerekirse ümmetin birliği ve selameti için ümmetin üçte biri feda edilmesi caizdir*” demiş. Bu sözleri orada bulunanlarda soğuk duş etkisi yapmış orada bulunan bir âlim, Cemal fetvayı aldı demiştir³³⁹.

---

³³⁶ Ahmet Mürüvvet, “Şeyh Esad eş- Şukayrî Min el-Tebeiyye El-Osmaniyye ila el-Diplomasiye El-Filistiniyye”, **El-İsar Dergisi**, Sayı: Akka Özel Sayısı, s. 34.

³³⁷ Menna, a.g.e., s. 226.

³³⁸ A.g.e., s. 35.

³³⁹ Muhammet Muti Hafız, “Havle Kadiyyeti İdam Ahrar-ı El-Arap”, Web:

Lakin başka bir hatıradaki Şekip Arslan bu idamların Cemal Paşa'nın kendi şahsi yetkilerini kullanıp hiç kimseden fetva almayarak uyguladığını yazmıştır. Her ne kadar Arslan Şukeyrî'den Cemal Paşa'nın en büyük dalkavuşuydu diyerek menfi bir şekilde bahsetse de idamların fetvasını Şukeyrî'nin vermediğini yazmıştır³⁴⁰. Birinci Dünya Savaşı'nın ardından bir süre Adana'da eşinin akrabalarının yanında kaldıktan sonra Hayfa'ya gitmiş. Burada İngilizler onu tutuklamış ve İskenderiye yakınlarında ve Ebukayr hapishanesinde 14 ay kalmıştır. 1921'de Akka'ya dönmüş ve Hacı Emin el-Hüseynî yönetimine karşı muhalefetin başını çekmiştir. İngiliz Mandası döneminde Filistin'deki en bariz şahsiyetlerden biri olan Şukeyrî İslam Meclisi başkanlığını Emin el-Hüseyniye kaptırdığı için Ömrünün sonuna kadar bu meclise muhalefet etmiştir. 1936 yılında çıkan olaylarda oğlu Doktor Enver öldürülmüş bu olayın ardından kendisinde fazla yaşamamış, 1940 yılında vefat etmiştir³⁴¹.

3.2.2.1. Esad eş-Şukayrî ve İstanbul'u Ziyaret Eden İlmi Heyet

1915'te Cemal Paşa tarafından Suriye'de yapılan hizmetleri anlatmak ve Cephede savaşan evlatlarına Suriyeli ailelerin selamını iletme için Esad eş-Şukayrî'nin başkanlığında bir heyet gönderildi. Bu heyet Suriye genelinden 31 âlim, şair ve gazeteci gibi şahsiyetlerin katıldığı yaklaşık iki ay kadar süren bir seyahattir³⁴². Heyet üyelerinin büyük bir kısmı Şam'dan yola çıkmış, Beyrut'tan gelen üyelerle önce Reyak'ta buluşmuş daha sonra Halep'e gelmiş ve burada diğer yerlerden gelenlerde Halep'e vardıldıktan sonra Halep'te bir toplantı yapılmış ve heyet'e reis seçilmişti. Bütün heyet azaları şeyh Esad eş-Şukayrî'yi seçmişlerdir. Buna gerekçe olarak ta eş-Şukayrî'nin hem Türkçe hem de Arapça diline hâkim olması, ilim ve irfanının genişliği, siyasi ve güncel olaylara vukufiyeti ve tecrübeli olması belirtilmiştir³⁴³. Bu ziyaretin asıl amacı ise Cemal Paşa idam ettiği Arap aydınları hakkında merkezden gelecek olan itirazları bertaraf etmek ve Suriye'de yaptığı icraatları haklı göstermek için bir nevi "Propaganda

---

<https://www.alukah.net/culture/0/72992/>. Son Erişim: 15.03.2019.

³⁴⁰ Şekip Arslan, **Siyre Zatiye**, et-Takadümü'ye Yayınevi, Lübnan, 2008, ss. 140-144.

³⁴¹ Menna, a.g.e., s. 226.

³⁴² A.g.e., s. 226.

³⁴³ El-Bakır Muhammed, Kürd Ali Muhammed, El-Habbal Hüseyin, El-Unsi Abdülbasit, **Türklerle Omuz Omuz**, (çev. Ali Benli), İstanbul: Klasik Yayınları, 2017, s. 32.

seyahati” denilebilecek bir seyahattir³⁴⁴. Bu heyet Suriye ve Filistin ileri gelen ilim ve edebiyat ve gazetecilerinden oluşan Arap ilmî heyeti olarak adlandırılmıştır. Cemal Paşa, özellikle Balkan Harbi ve Arnavutluk’un bağımsızlığıyla derin kayıplar veren Osmanlı devletinin geriye kalan ve devletin ikinci en büyük unsuru olan Arap bölgelerini elde tuta bilmek için ve özellikle bölgedeki İngiliz ve Fransızların planlarını boşa çıkarmak hedefiyle bu bölgeye azami önem vermiştir³⁴⁵. Bu seyahatte konuşmalarda genellikle Türk-Arap kardeşliği anlatılmış ve Arapların Osmanlıya sadakatine vurgu yapılmıştır.

4. SONUÇ

Osmanlı Devleti sınırları içerisinde birçok millet yüzyıllar boyunca bir arada yaşamıştır. Osmanlılar bütün bu milletleri kendine has “Millet sistemini” ile bir arada uyum içinde yaşamalarını temin etmiştir. Fransa’da ortaya çıkan milliyetçilik düşüncesinin yayılmaya başlaması ve Osmanlı Devleti’nin güç kaybetmesine paralel olarak ayrılıkçı hareketler ortaya çıkmıştır. Gelişen olaylar ile her millet bağımsızlık talepleri dile getirerek, Osmanlı Devleti’ne karşı isyan başlatmıştır. Arap coğrafyası da milliyetçilik düşünce ve hareketlerden etkilenmiştir. Özellikle Lübnanlı Hristiyanların Avrupa ile ilişkisi ve Napolyon’un Mısırı işgalinden sonra başlayan temaslar sonucu Osmanlı’ya karşı eylemleri artış göstermiştir. Belirtmek gerekir ki Napolyon’un Mısır işgali bölge için bir dönüm noktası olmuştur. Batılı güçlerin düşünceleri ve yenilikleri Arap coğrafyasını etkilemeye başlamıştır.

Kavalalı Mehmet Ali Paşa’nın Mısırda yönetimi ele geçirdikten sonra Avrupa’dan teknoloji, bilim ithal etmesi ve Avrupa’ya öğrenciler göndermesi. Avrupa’ya gidenlerden bazıları (Tahtavi gibi) Batı kültüründen etkilenip “Vatan” ve “Vatan sevgisi” gibi hisleri kendi ülkelerine de taşımak istemesi Mısır toplumunun bu düşüncelerden etkilenmesine neden olmuştur. Mehmet Ali Paşa bazı kanun ve yasalarda değişiklik yaparak, Batı tarzı eğitimi Mısır’a ve yaklaşık sekiz yıl kadar hâkimiyeti altında kalan Suriye’ye taşımıştır. Bu uygulamalarla bölgede milliyetçilik fikrinin ilk

---

³⁴⁴ A.g.e., s. 13.

³⁴⁵ A.g.e., s. 12.

tohumları atılmıştır. Başka bir faktörde Arap modernistlerin Avrupa'nın bilim ve teknolojisinden yararlanmak gerektiğine şiddetle vurgu yapıp, bunları İslam dünyasına taşımak istemeleridir. Tanzimat'tan sonra Osmanlı Devleti de Batıdan ilim, teknoloji ve kanunları ithal etmeye başlamış özellikle Mithat Paşa ve Âli paşa gibi reformist Osmanlı sadrazamları Kanun-ıEsasi'yi getirip Osmanlı da bütün vatandaşlarını kapsayan dinî eşitliğe dayalı bir Osmanlı vatandaşlığı meydana çıkarmak istemişlerdir.

Osmanlı Devleti Avrupa'nın baskısına karşı dayanabilmek, çağa ayak uydurmak ve içindeki çöküşü durdurmak için değişik yöntemler denemiştir de bunların hiçbiri devletin dağılmasını engelleyememiştir. İlk başta bütün Osmanlı devleti tebaasını kapsayacak bir sistem olan İttihad-ı anâsır fikri ortaya atılmıştır. Bu sistem özellikle Avrupa bölgelerindeki Osmanlı topraklarının kaybindan sonra yerini İttihad-ı İslam fikrine bırakmıştır. İttihad-ı İslam fikri II. Abdülhamid tarafından kendine has yönetim biçimiyle başarılı bir şekilde tatbik edilmiştir. Daha sonra İttihat ve Terakki'nin özellikle 31 Mart Vakası ve Bab-ı Âli Baskınının ardından yönetimi ele geçirmesinden sonra bu sefer de devletin elde kalanını muhafaza etmek için Türkçülük fikri ortaya çıkmıştır. Fakat bu girişimlerin hiçbiri sonuç vermemiş ve Osmanlı mukadder dağılıştan kutulamamıştır. Yukarıdaki bilgiler dahilinde Arap milliyetçiliğinin gelişmesini ele alacak olursak ilk dönemlerde Arapların kesinlikle ayrılıkçı bir fikri yoktu.

1850'li yıllarda misyoner okullarında ya da onlarla temas halinde olan bazı Hristiyanlar tarafından Arap kültürü ve edebiyatını canlandırmak için hummalı bir çalışma başlatılmış ve kültürel zemin oluşmuştur. Lakin daha sonra özellikle İslam modernistleri Arap diline vurgu yapmış ve zımnî de olsa Arap milliyetçiliğinin gelişmesinde mühim rol oynamışlardır. Gizli ve resmî Arap cemiyetleri de milliyetçilik fikrini yaymakta önemli adımlar atmıştır. Mesela 1875'te Suriye Protestan Koleji'nde yetişen Hristiyanların gayretleri ile kurulan "Beyrut Gizli Cemiyeti" Arap kültürünü ve dilini yaymak için birçok faaliyet düzenlemişlerdir. Özellikle Nasif Yazıcı ve Butrus el-Bustani gibi şahsiyetler bu dönemde öne çıkmış, Arap dili ve edebiyatının canlanmasında gayet önemli rol oynamışlardır. Meşrutiyetin ilanından sonra ise Araplar aktif siyasete girmiş ve resmî Arap Cemiyetleri kurmuş bunlarda, her ne kadar

başlangıçta Osmanlı yanlısı gibi gözükse de Arap milliyetçiliği yapmış ve bu hareketin gelişmesinde mühim faktör olmuştur.

Suriye ulemasının Arap milliyetçiliğe etkisine bakacak olursak, ulemanın genelinin milliyetçilik fikrine karşı olduğunu görürüz. Milliyetçilik yanlısı ve Osmanlı aleyhtarı Bazı âlimler ise genellikle reformcu kesimden olup, Abdülhamid dönemini şiddetle eleştirmiştir. Bunlardan en barizi Halepli Abdurrahman el- Kevakibî olmuştur. Despotizmi eleştirip gelişmenin önündeki en büyük engel olarak Osmanlı devletini görmüş, Arapların gerilemesini bu devletin yönetim biçimine bağlamış ve hilafetin Araplara devir edilmesini istemiştir. Başka bir Osmanlı karşıtı âlim ise Tahir el-Cezayir’idir, Osmanlı muhalifi âlimler içinde yer almış reformlar düzenlenmesini istemiştir. Özellikle eğitim üzerinde durmuştur. Osmanlı Devleti’ne karşı en çok muhalefet ettiği nokta ise bu devletin eğitimi ihmal edip Arapları geri bıraktığı fikridir. Osmanlı devleti yanlısı ulamadan ise karşımıza ilk çıkan Abdülhamid döneminin önemli şahsiyetlerinden biri olan Halepli Ebü’l Hüda es-Sayyadî’dir. Es-Sayyadî Hilafete ve Sultan’a bağlılığı bir vecibe olarak görmüş, bunu da hem yazdığı eserlerle, hem de takipçileri arasında yaymaya çalışmıştır. Sultan II. Abdülhamid’in İslam Birliği politikasında aktif rol oynamış, Araplar ile Osmanlı devleti arasında köprü vazifesi görmüştür. Özellikle o dönemlerde ortaya çıkan Vehhabi hareketine karşı tasavvufu savunmuş. Yine o dönemlerde ortaya çıkmaya başlayan Arap milliyetçiliği fikrini durdurmak için mücadele vermiş ve son dönemine kadar sultan Abdülhamid’in ve Osmanlı’nın en büyük savunucularından olmuştur.

Osmanlı yanlısı ikinci bir şahsiyet ise Filistinli Şeyh Esad eş-Şukayrî’dir. İttihatçılarla yakın ilişkiler kurmuş özellikle Cemal Paşa Dördüncü Ordu kumandanı iken hep yanında bulunmuştur. Arap milliyetçiliği hareketlerine karşı çıkmış, yazı ve tutumlarında hep bu harekete karşı tavır takınmıştır. Osmanlı birliğini savunmuş, idam edilen Arap aydınlarının fetvasını verdiği iddia edilmişse de ancak bu iddia hiçbir zaman resmen kanıtlanmamıştır. Osmanlı’nın çöküşünden sonra bile ömrünün sonuna kadar Osmanlı Devleti’ni savunmuş şiddetli bir Arap milliyetçiliği karşıtı, bir figür olarak eş-Şukayrî önemli bir yere sahiptir. Bunun için Arap milliyetçileri tarafından çokça eleştirilmiş, hatta hainlikle itham edilmiştir. Birinci Dünya Savaşı döneminde İttihat ve

Terakki yönetimi Cemal Paşa'yı dördüncü ordu kumandanı olarak atamış. Bu merhaleden sonra Türk-Arap ilişkileri yeni bir döneme girmiş, Cemal Paşa'nın ilk günlerinde gayet iyi olan ilişkiler kanal harekâtının başarısızlığından sonra ve özellikle bazı Arap liderlerinin savaş esnasında ayrılıkçı faaliyetlerine devam etmesi sonucu Cemal Paşa sert bir politika izlemiş ve bazı Arap milliyetçisi aydınları idam etmiştir. Cemal Paşa'nın bu tutumu ilişkileri daha da kötü hale getirmiştir. Şerif Hüseyinde Araplara uygulanan idam politikalarını ve İttihat ve Terakki'nin İslamiyetin hükümlerine uymadığını öne sürerek isyan etmesi Türk-Arap ilişkilerinde en son nokta olmuş. Osmanlı devleti bütün çabalara rağmen varlığını sürdürememiş, Araplar ve Türklerin dört yüzyıl beraber bayrağı altında yaşadıkları Osmanlı Devleti dağılmıştır.

KAYNAKÇA

Abu Mannah, Butrus. "Sultan II. Abdülhamid ve Şeyh Ebü'l Hüda es-Sayyadi", **M.Ü.**

İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı.7-10,1995.

Akıncı, Abdulvahap. "Milliyetçilik Kuramları", **Cumhuriyet Üniv. İktisadi ve İdari**

Bilimler Dergisi, Cilt.15, Sayı.1,2014, ss.131-150.

Aksakal, Hasan. "Ernest Gallner'in Ulusçuluk Kuramı Üzerine Bazı Dikkatler",

Yalova Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt.1, Sayı. 2, 2011 ss.11-24.

Alluş, Naci. **Abdülhamid Zehravi, Hayatı, Eserleri, Fikirleri**, Şam: Suriye Kültür Bakanlığı Yayınları, 1995.

Al-Bani, Said. **Tenvir El-Basir Bi Siyreti Şeyh Tahir**, Dimaşk: Matbaa Es-Suriy'ye l El-Hukumiyye, 1920.

Amare, Muhammet Abdurrahman El- Kevakibi. **Şehidül Hürriye ve Mücedidül İslam**, Beyrut: Darül Şuruk, 1998.

Anderson, Benedict. **Hayali Cemaatler**, (çev. İskender Savaşır), İstanbul: Metis Yayınları, 1995.

Antonious, George. **Yakazatül Arap (Arap uyanışı)**, Beyrut: Darü-l i'lim Li-almaalayin, 1987.

Arslan, Şekib. **İttihatçı Bir Arap Aydınımın Anıları**, İstanbul: Klasik Yayınları, 2005.

..... **Reşid Rıza ev İha Arbaiin Sene**, Edva'usselefYayınevi, Dimaşk, 1937.

Assaf, Mustafa Abdurrahman. "Adülhamid Zehravi ve Siyasi Düşüncesi",

(Yayınlanmamış Doktora Tezi, Amman Üniversitesi SBE), Amman, 1991.

Atay, Falih Rıfki. **Zeytinadağı**, İstanbul: Pozitif Yayınları, 2004.

Aydın, Ayşe. **Osmanlı İmparatorluğu'nda Ayrılkçı Arap Örgütleri, Aliye Divanı Harb-i Örfisinde Rüyet Olunan Mesele-i Siyasiye Hakkında Bazı İzahat**, İstanbul: Arba Yayınları, 1993.

Baktıaya, Adil. **Osmanlı Suriyesi'nde Arapçılığın Doğuşu**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2017.

Berghe, Pierre Van Den. **The Ethnic Phenomenon**, London: Praeger, 1994.

Berkes, Niyazi. **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, İstanbul: YKY, 2004.

Bilgenoğlu, Ali. **Osmanlı Devleti'nde Arap Milliyetçi Cemiyetleri**, Antalya: Yeniden Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Yayınları, 2007.

Buzpınar, Ş. Tufan. "Arap Milliyetçiliğinin Osmanlı Devleti'nde Gelişim Süreci", **Osmanlı Ansiklopedisi**, C. 2, 2000,
..... "Kevakibi", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 25,
Ankara, 2002, s.339-340.
..... "Sayyadi", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.36,
Ankara, 2009, ss.217-218.

Cemal Paşa. **Hatırat 1913-1922**, Der Saadet: Tanin Matbaası, 1922.

Çoban, Melih. "Milliyetçilik Teorileri", **Türk Yurdu Dergisi**, Sayı. 295, (Mart 2012),
ss. 345-351.

Daviş, Adid. **Arap Milliyetçiliği Zaferden Umutsuzluğa**, (çev.: L. Yalçın), İstanbul: Literatür Yayınları, 2004.

Dawn, C.Ernest.**Osmanlılıktan Arapçılığa**, (çev: B. Aydın, T. Temiz), İstanbul: Yöneliş Yayınları, 1998.

Dehhan, Sami. **Abdurrahman el-Kevakibi**, Kahire: Daru'l- Me'arif-i Mısır, 1955.

Derveze, Muhammet İzzet.**Havl el-Harkel Arabiyye el-Hadise**, Sayda: Matbatül Asriyye, 1950.

Dibyan, Halit.**Hicri 14. yüzyılda Arap Milliyetçi Cemiyetleri'nin İslam ve Müslümanlara Bakışı**, Riyad: Müslim Yayınevi, 2004.

El-Affani, Seyyid Bin Hüseyin. **Zehrat'ül Besatin Min Mevakif Ulema er-Rabbaniyin**, Kahire: Dar'ül Affani.

El-Bakır, Muhammed, Kürd Ali Muhammed, El-Habbal Hüseyin ve El-Uni Abdülbasit. **Türklerle Omuz Omuz**, (çev. Ali Benli), İstanbul: Klasik Yayınları, 2017.

El-Hakim, Yusuf. **Suriye ve'l Ahdil Osmanî**, Beyrut: Daru'l Nahar, 1991.

El-Hamza, Halid **Muhammed Reşid Rıza Tavd ve Islah da'va ve Da'ie**, Adva'ül Selef yayınları.Eskenderye, Hicri 1415.

El-Hatip, Adnan. **es-Seyh Tâhir el-Cezâirî**, Şam: Mecelletü'l-Mecma'ı'l-Lügati'l-Arabiyye, 1972.

El-Hindi,Hani. **el-Hareke'el Kavmiy'ye el-Arabi'ye (Dirase Siyasi'ye)**, Beyrut: Merkez Dirasat el- Vahda el-Arabi'ye, 2015.

El-Husri, Ebu Haldun Sati, Mahiya el-Kavmiye? Abad ve Dirasat ala Dav'iat Ahdat ve el-Nazariyet. **Milliyetçilik Nedir? Teoriler ve Olaylar Işığında Sorular ve İncelemeler**, Beyrut: Darül-ilim li el-Malayeen,1963.

....., **Muhadarât fi Nuşü el-Fikra el-Kavmi'ye**, Beyrut: Merkez Dirasat el-Vahda el-Arabi'ye, 1985.

El-Kevakibî, Abdurrahman. **Ummu'l Kura**, (Haz. Cemal Tahhan), Dımaşk: Safahat Lil-dirasat vel'neşir, 2012.

El-Kevakibî, Abdurrahman. **Tabai-ül İstibdat ve Masari'ül El-İstibat**, (Haz.Cemal Tahhan), Dımaşk: Safahat Lil-dirasat vel'neşir, 2015.

Eraslan, Cezmi. "II. Abdülhamid Devrinde Osmanlı Devletinin İslam Birliği Siyaseti", (**Yayımlanmamış Doktora Tezi**, İstanbul Üniversitesi, SBE), İstanbul, 1991.

Erden, Ali Fuat. **Birinci Dünya Harbi'nde Suriye Hatıraları**, İstanbul: İş Bankası Yayınları,2006.

Erkerim, Sacit. "Tahir el-Cezairî ve Tevcihu'n Nazar İsimli Eseri Çerçevesinde Hadisçiliği", (**Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Selçuk Üniversitesi SBE), Konya, 2005.

Ersamı, Büşra. "Avrasya'da Siyaset ve İlişkiler", **Türkiye Günlüğü Dergisi**, Sayı. 50. (Mart-Nisan 1998).

Es-Sayyadi, Ebü'l Hüda. **Da'i'r-Reşâd Li Sebili'l İttihad ve'l İnkıyâd**, el-Matbaa el-Sultaniye.İstanbul.

..... **Zahiretü'l Me'ad fi Zikr-i Beni Sayyad**,Matbatü'l Muhammed Efendi Mustafa, Kahire.

Eş-Şerbasi, Ahmet. **Reşid Rıza**, el- Meclis el- Ala Lil-Şuun el-İslamiye, Kahire,1970.

Geertz, Clifford.**The Interpretation of Cultures**, New York: Basic Books, 1973.

Gellner, Ernest.**Nations and Nationalism**, London: Blackwell Publishers, 1983.

- Gökalp, Emre. "Milliyetçilik: Kuramsal Bir Değerlendirme", **A.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt.7, Sayı.1, 2007, ss.279-298.
- Hourani, Albert. **El-Fikir el-Arabi Fi Asır en-Nahda (Çağdaş Arap Düşüncesi)**, Beyrut: Darü-l el-Nahar, 1968.
- Hobsbawn, J. Eric. 1780'den **Günümüze Milletler ve Milliyetçilik: Program, Mit, Gerçeklik**, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1995.
- Hut, Davut Vakanüvis. **Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi**, Yıl.1, (Ortadoğu Özel Sayısı, 2016), ss. 105-150.
- Hüseyin, Muhammed. **El-İslam ve'l Hadara'l Garbiy'ye**, Riyad: Darü'l Furkan, 1975.
- Karal, Enver Ziya. **Selim III'ün Hat-tı Hümayunları/ Nizam-ı Cedit (1789-1807)**, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988.
- Kılınçkaya, M. Derviş. **Osmanlı Yönetimindeki Topraklarda Arap Milliyetçiliği'nin Doğuşu ve Suriye**, Ankara: Atatürk Araştırmaları Merkezi, 2004.
- Kayalı, Hasan. **Jön Türkler ve Araplar**, İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2018.
- Kürd Ali, Muhammed. **Bir Osmanlı-Arap Gazetecinin Anıları**, İstanbul: Klasik Yayınları, 2006.
..... **Kunûzu'l-Ecdâd**, Dımâşk, Daru'l-Fikr, 1982.
- Kireççi, Mehmet Akif. **Başlangıçtan Günümüze Arap Milliyetçiliği**, Ankara: Grafiker Yayınları, 2012.
- Kral, Abdullah, **Biz Osmanlıya Neden İsyân Ettik**, İstanbul: Klasik Yayınları, 2009.
- Kurşun, Zekeriya. **Yol Ayrımında Türk Arap İlişkileri**, İstanbul: İrfan Yayınevi, 1992.

Kutay, Cemal **Tarihte Türkler-Araplar ve Hilafet Meselesi**, İstanbul, Aksoy Yayıncılık, 1998, s.56.

Kürkçüoğlu, Ömer.**Osmanlı Devletine Karşı Arap Bağımsızlık Hareketi**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları,1982.

Lewis, Bernard.**Tarihte Araplar**, (çev. Hakkı Dursun Yıldız), İstanbul: Ağaç Yayınları, 2009.

.....**el-Heviyyat el- Müta'adidi'de liş- Şarkil Avsat**, (çev.), H.Bahri, Şam: Darü'l Yanabii, 2006.

Menna, Adil.**A'lamü Filistin fi Evahiri'l Ahdi'l Osmani 1800-1918**, Beyrut: Müessetü'd diraseti'l Filistiyniye,1995.

Mensfeld, Peter.**Osmanlı Sonrası Türkiye ve Arap Dünyası**,İstanbul: Söylem Yayınları, 2000.

Muhittin, Hazım Zekeriya.**Eş-Şeyh Tahir El- Cezairi**, Dımâşk: Darül Kalem, 2001.

Museyfta, Muhammet Said Şeyh. "Tahir El-Cezairi ve İshamatüh-ül el-İlmiyye", **Mecel'tül Bahis fil'ulum el-insaniye ve el- içtimaiye**, Sayı. 33, Girdaya, Cezair, 2018, ss.489-506.

Nursi, Bediüzzaman Said.**Mektubat**, İstanbul: Envar Neşriyat, 2008.

.....Lemalar,İstanbul: Envar Neşriyat, 2005.

Özkırımlı, Umut.**Milliyetçilik Kuramlar: Eleştirel Bir Bakış**, İstanbul:Sarmal Yayınları,1999.

Özvarlı,M.Said. **Reşid Rızâ**, TDV İslâm Ansiklopedisi, cilt 35,İstanbul,2008.

Rıza, Reşid, **el- Hilafe**, Kahir, el-Zehra Li'ilam el-Arabi yayınları.

Samur, Sabahattin. "19. ve 20. Yüzyıllarda Suriye'de Açılan Protestan Okulları Üzerine

Bir İnceleme”, **Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt 2, Sayı.7, Kayseri, 1990.

Suveydan, Hasan Semahi.**Ebu’l Huda es-Sayyadi Fi Asa’r-ı Muasiri**, Dımaşk: Dar’ül Beşair, 2002.

Şahin, Muhammet.“Arap Milliyetçiliği”, **Türk Yurdu**, Sayı. 290, (Ekim 2011), ss.187-191.

Şekip, Arslan.**Siyre Zatiye**, (Haz. Sa et-Takadümü’ye Yayın Evi), Lübnan, 2008.

Tabbah, Muhammet Rağıp.**A 'lamü'n-nübela bi-tarihi Halebi's-şehba**, C. 7, Halep, 1926.

Taştan, Yahya Kemal. “Etnisite Kuramları, Düşünce Dünyasında”,**Türkiz Dergisi**, Sayı. 6, (Bahar 2011).

Toprak, Seydi Vakkas.“Cemal Paşa’nın Emriyle Aliye Sıkıyönetim Mahkemesince İdam Edilen Arap İleri Gelenlerinin Arap Ayrılcı Hareketlerine Etkisi”, **F.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt.27, Sayı. 2,2017, ss.297-310.

Varol, Muharrem.“II. Abdülhamid’in Danışmanı Ebü’l Hüda Es-Sayyadi’nin Hayatı, Eserleri ve Tesirleri”, (**Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü), 2004.

Tibi, Bessam.**Arap Milliyetçiliği**, İstanbul: Yöneliş Yayınları,1998.

Fethi Yegen, **Harekat ve’l Mezahip Fi Mizan el-İslam**, Beyrut: Müsse’setül Risale,1979.

Zeine, N. Zeine.**Arap Milliyetçiliği’nin Doğuşu**, İstanbul: Gelenek Yayıncılık, 2003.

